

UNIVERZITET U SARAJEVU
FAKULTET POLITIČKIH NAUKA
ODSJEK ZA SOCIOLOGIJU

Kulturna raznolikost kroz umjetnost u Bosni i Hercegovini

- magistarski rad –

Kandidatkinja

Amina Bešlić

Broj indeksa: 351

Mentor

Doc. dr. Sarina Bakić

Sarajevo, mart 2019. godine

Amina Bešlić : Kulturna raznolikost kroz umjetnost u BiH

2019.

UNIVERZITET U SARAJEVU
FAKULTET POLITIČKIH NAUKA
ODSJEK ZA SOCIOLOGIJU

Kulturna raznolikost kroz umjetnost u Bosni i Hercegovini

- magistarski rad –

Kandidatkinja

Amina Bešlić

Mentor

Doc. dr. Sarina Bakić

Sarajevo, mart 2019. godina

SUMMARY

The nature of art is simultaneously timeless and historical, so that, depending on the point of view, art is interpreted as either independent of society or as a pure reflection of the social situation, contrary to its autonomy. On the one hand, art can be manifested as a celebration and glorification of social values, while on the other hand it is often manifested as something that calls into question the tradition as an innovative element of society that opens new interpretations of reality and individual and collective social experience. At the same time, art appears as a reflection, both as a symptom of social experience and as one of the constituent elements of the process of constructing the very social reality itself, therefore we considered this area to be relevant to the cultural diversity of society in Bosnia and Herzegovina as well as its characteristics and processes of change. Through theoretical research, we conclude that art intertwines with history, politics, media, culture and tradition of society in Bosnia and Herzegovina, and that every period of this country was marked by a dominant form of art that more often served as a means of political propaganda.

SAŽETAK

Priroda umjetnosti je istovremeno vanvremenska i historijska, tako da je zavisno od tačke polazišta umjetnost tumačena ili kao nezavisna od društva ili kao čisti odraz društvene situacije, uz osporavanje njene autonomnosti. S jedne strane umjetnost se može očitovati kao slavljenje i veličanje društvenih vrijednosti, dok s druge strane se često očituje i kao nešto što dovodi u pitanje tradiciju kao inovativni element društva koji otvara nova tumačenja stvarnosti i individualnog i kolektivnog društvenog iskustva. Umjetnost se stoga istovremeno pojavljuje i kao odraz i kao simptom društvenog iskustva i kao jedan od konstitutivnih elemenata procesa konstrukcije same društvene stvarnosti, stoga smo ovu oblast smatrali za relevantan prikaz kulturne raznolikosti bosanskohercegovačkog društva kao i njegovih karakteristika i procesa promjena u cjelini. Kroz teorijsko istraživanje zaključujemo da se umjetnost isprepliće sa historijom, politikom, medijima, kulturom i tradicijom bosanskohercegovačkog društva, te da je svaki period bosanskohercegovačkog društva obilježio jedan dominantni oblik umjetnosti koji je nerijetko služio kao sredstvo političke propagande.

SADRŽAJ

UVOD.....	8
1. TEORIJSKE OSNOVE RADA	9
2. METODOLOŠKI OKVIR RADA.....	11
2.1. Problem i predmet istraživanja	11
2.2. Naučni i društveni ciljevi istraživanja.....	12
2.2.1. Naučni ciljevi istraživanja.....	12
2.2.2. Društveni ciljevi istraživanja	12
2.3. Sistem Hipoteza	13
2.3.1. Generalna hipoteza.....	13
2.3.2. Indikatori.....	13
2.3.3. Posebne hipoteze.....	13
2.4. Metode istraživanja	14
2.4.1. Osnovne metode.....	14
2.4.2. Opštenaučne metode	14
2.4.3. Metode prikupljanja podataka.....	14
2.4.3.1. Metoda posmatranja.....	15
2.4.3.3. Metoda analize sadržaja dokumenata	15
2.5. Vremenski plan istraživanja.....	15
2.6. Disciplinarno određenje predmeta istraživanja.....	15
3. POJAM KULTURE.....	16
3.1. Pojam kulture	16
3.1.1. Uticaj tehnologije na kulturu	18

3.2. Pojam umjetnosti	18
3.3. Karakteristike masovne kulture	22
3.3.1. Kič i šund u masovnoj kulturi i umjetnosti.....	25
3.4. Transformacija umjetnosti kroz tehnološki razvoj	27
4. KULTURNA RAZNOLIKOST I UNIVERZALNOST KROZ UMJETNOST.....	30
4.1. Kultura i umjetnost u BiH.....	30
4.1.1. Muzika kao umjetnost ili sredstvo društvenih promjena	30
4.1.2. Filmska umjetnost.....	32
4.1.3. Arhitektura kao umjetnost u BiH.....	33
4.2. Kulturna raznolikost i univerzalnost kroz umjetnost u BiH	37
4.2.1. Predanja kao obilježja kulture i umjetnosti u BiH.....	40
4.3. Kulturna raznolikost i univerzalnost kroz umjetnost kao faktor razvoja društva .	43
4.4. Uzroci pojave masovne kulture u BiH.....	43
5. Nezastupljenost kulture kao uzrok ekspanzije masovne kulture	45
5.1. Obrazovanje i kultura.....	45
5.2. Mediji i zastupljenost kulturnih i umjetničkih sadržaja	46
5.3. Masovna medijska kultura	48
ZAKLJUČAK.....	50
LITERATURA	57

UVOD

Zbog sažetosti ovog rada, nije moguće iscrpno ispitati sve aspekte umjetnosti i tako složene probleme i odnose umjetnosti i društva ili umjetnosti i historije, te ćemo se stoga morati ograničiti na naznačavanje samo nekih opće-teorijskih aspekata i nekih smjerova tumačenja tekućih kulturnih promjena u društvu.

Promjene kulturnih oblika nastaju ne samo iz potreba za prilagođavanjem simboličkih posredovanja novim društvenim okolnostima, već mogu biti i rezultat kreativnosti i inovativnosti koja je sama po sebi ishodište promjene (Crespi, 2006:152.).

Pojmovi kulture i umjetnosti se nerijetko isprepliću kako ćemo vidjeti kroz sam rad. Šta je to što spada u kulturu i umjetnost jednog naroda? Osim materijalnih obilježja kakva su arhitektonska zdanja, skulpture, slike i slično, postoji i druga strana kulture i umjetnosti, ona nematerijalna koja obuhvata i tradiciju i usmena predanja. Nematerijalna baština po svojoj definiciji obuhvata običaje, vjerovanja, znanja, vještine i pojavnosti duhovnog stvaralaštva koje se prenose predajom, a društva, grupe ili pojedinci prepoznaju ih kao svoje naslijeđe. U nju posebno ubrajamo: jezike, dijalekte, govore i toponimiku, te sve vrste usmene književnosti, folklorno stvaralaštvo na području muzike, plesa, predaje, igara, obreda, običaja, mitologije, a sve ovo predstavlja i jedan vid umjetnosti i obilježje jednog perioda u društvu jer se sve navedeno stvara i oblikuje u skladu sa trenutno aktuelnim društvenim strujama i dešavanjima.

Sva savremena društva su multikulturalna. Jedno od osnovnih pitanja jeste način regulacije odnosa između ovih različitih kultura u društvu. Svako društvo isto tako ima svoju kulturnu politiku koja može imati više lica kada se radi o njezinu provođenju u stvarnosti. Izdvajanjem umjetnosti kao bitnog obilježja kulture i kulturnoga identiteta želi se istaknuti njezina važnost u koncipiranju kulturnih politika.

Kako ćemo vidjeti, Bosna i Hercegovina ima složene odnose među različitim kulturnim skupinama, gdje je ključna podjela na osnovu religijske pripadnosti, te je samim time vidljivo da je i religija, odnosno da su te podjele u posljednje vrijeme dosta uticale na neke aspekte bosanskohercegovačkog društva i tok njegovog razvoja.

1. TEORIJSKE OSNOVE RADA

Jedna od dugotrajnih terminoloških (često i oštih) rasprava u antropologiji tiče se pojma « kultura ». Dio problema, čini se, proističe iz činjenice da njime označava kako proces (prenošenje onoga što je ranije naučeno/stvoreno na naredne generacije) tako i posebna klasa stvari (npr., zajedničko znanje, običaji ...). Iako bi bilo logično pomisliti da bi ova dva značenja termina kultura mogla sasvim lako da koegzistiraju ukoliko bi se samim procesom nekako definisao sadržaj. Međutim, svakako se ne bi svi složili sa stavom da "sve (i samo ono) što se prenosi sljedećim generacijama" (Abercromble, H&T, 2008.) predstavlja kulturu. Druga strategija bi bila da se kultura definiše preko sadržaja. Problem sa tim pristupom je to što postoje različite vrste sadržaja - pitanje ostaje koje vrste treba označiti kao kulturu.

U dokumentima Vijeća Evrope koji se odnose na kulturu iskazuje se potreba definiranja kulture u što širem smislu, obuhvaćanjem različitih ljudskih aktivnosti i stvaralaštva kao što su: muzika, ples, drama, pučka umjetnost, kreativno pisanje, arhitektura i područja koja joj pripadaju, slikarstvo, skulptura, fotografija, grafika i umjetničko stvaralaštvo, industrijski dizajn, nošnje i modni dizajn, film, televizija, radio, zvučno snimanje, umjetnost povezana s prezentacijama, priredbama, izvedbama i izlaganjima, učenje i primjena umjetnosti u čovjekovu okruženju, kulturno naslijeđe, suvremeni oblici izražavanja, aktivnosti s aspektima i tehnikama zaštite i očuvanja kulturnog naslijeđa (Jagić i Vučetić, 2013.).

Vrste definicije kulture variraju u zavisnosti od toga da li se naglasak stavlja na subjektivnu dimenziju kulture, odnosno na prisustvo vrijednosti, obrazaca ponašanja, načina mišljenja, osjećanja, vjerovanja u ljudskom duhu ili tzv. objektivni karakter koji poprimaju kulturalni oblici u svojstvu kolektivnog sjećanja ili kodificirane i u vremenu nagomilane tradicije (Crespi, 2006:9.).

U definicijama kulture pojavljuje se i pojam 'kulturno dobro'. On se izvodi iz općeg pojma dobra koji se definira kao vrijednost u ekonomskom ili moralnom pogledu, s uobičajenim razlikovanjem materijalnih od kulturnih dobara (Opća enciklopedija, 1977.). Pod tim pojmom UNESCO, u svojoj Preporuci o razumijevanju kulturnih dobara iz 1976. godine, podrazumijeva predmete koji su izraz ili svjedočanstvo ljudskoga stvaralaštva ili prirodne

evolucije, a predstavljaju historijsku, umjetničku, naučnu ili tehničku vrijednost i interes iz zoologije, botanike, geologije; arheološki i etnološki predmeti i dokumentacija, predmeti iz područja likovne, dekorativne i primijenjene umjetnosti, književna, muzička, fotografska i filmska djela, te arhivi i dokumenti (Jagić i Vučetić, 2013.).

U kontekstu sveobuhvatnih definicija kulture i civilizacije, složeni sistem kulturnih dobara može se u cjelini smatrati rezultatom stoljetnog, ali i trenutnog smišljenog djelovanja čovjeka. On je uz očuvanje i unapređenje prirodnih činitelja kreirao i posebno vrijedno bogatstvo kulturno-historijskog naslijeđa koje integrirano postaje univerzalna vrijednost i temeljna odrednica određene zemlje (društva).

Kultura je univerzalni ljudski fenomen, antropološka datost i bitna generička značajka čovjeka kao društvenoga i individualnoga, duhovnoga i stvaralačkoga bića. Stoga se i može reći, da nema ni jednoga društva u historiji bez određenoga stupnja kulture u najširem smislu te riječi, tj. kao organizacije i načina opstanka, niti pojedinca kao (normalnoga) pripadnika konkretnoga društva, koji osnovne obrasce supripadne kulture, procesima socijalizacije i interiorizacije, nije usvojio (Skledar, 2001:167.).

Kultura je specifična ljudska kategorija i bitan dokaz ljudske samobitnosti iz koje proizlazi materijalna i duhovna vrijednost, iz koje crpi snagu svoga razvoja i svoje trpljenje i odricanje. Prema tome, kultura predstavlja obrazac samobitnosti, obrazac čovjekova identiteta, pri čemu različiti simbolički elementi od jezika do društvenih običaja služe kao odrednica osobnosti, odnosno granice skupne pripadnosti (Jagić i Vučetić, 2013.).

Dakle, sve kulture i civilizacije doprinose bogatstvu čovječanstva. Kulturna raznolikost je snaga. Njeno očuvanje je etički imperativ, neodvojiv od poštovanja ljudskog dostojanstva. Priznavanjem ove raznolikosti se jača međusobno poštovanje i gradi zajednički prostor zasnovan na općim vrijednostima. Niko ne može da pozivanjem na kulturnu raznolikost krši ljudska prava ili da ih ograniči.

Kada govorimo o Bosni i Hercegovini, nevjerovatno je koliko je ova multietnička zemlja kroz svoju dugu historiju, zapravo interesantna u ovoj oblasti. Upravo iz ovih razloga jer se na ovoj teritoriji kroz umjetnost i kulturu oslikavaju sve te raznolikosti ali i ono što sve ljude čini istima, iste težnje i želje. Ovime Bosna i Hercegovina postaje neiscrpan izvor za analizu kulturne raznolikosti i univerzalnosti kroz umjetnost.

2. METODOLOŠKI OKVIR RADA

2.1. Problem i predmet istraživanja

Kultura općenito u Bosni i Hercegovini se suočava sa mnogobrojnim problemima i preprekama, od nezastupljenosti u medijskim sadržajima do nezastupljenosti u planiranju budžeta. Može se slobodno razviti tvrdnja da su ključni problem u Bosni i Hercegovini zapravo politika i ekonomija. U Bosni i Hercegovini je sve ispolitizirano pa tako i kultura. Još kada se na sve to doda i činjenica da su i mediji pod manipulacijom i da mnogima odgovara uništavanje bosanskohercegovačke kulturne scene i « ispiranje mozga » javnosti, tada sve biva jasno, kultura je s ciljem u drugom planu.

Nakon rata, nadležnost za kulturu prebačena je na entitete i kantone, a za one kulturne institucije od posebnog značenja na državnoj razini nadležnost je trebalo preuzeti Ministarstvo civilnih poslova Bosne i Hercegovine, sve u svemu država nema strategiju da zaštiti i razvija kulturno naslijeđe zemlje. U kontekstu brige (ili nebrige) o kulturnom naslijeđu zemlje, mnogi se pitaju postoje li u Bosni i Hercegovini skupine koje imaju pravo da "zahvate više" iz proračunske blagajne i one koje su osuđene na propast (Maksimović, 2012.).

Predmet rada jeste predstavljanje kulturne raznolikosti i univerzalnosti kroz umjetnost u Bosni i Hercegovini.

Problem rada jeste utvrđivanje koje su to prepreke razvoja umjetnosti u Bosni i Hercegovini i raznolikosti i univerzalnosti kroz istu.

Razlog odabira ove teme leži u prethodno definisanom problemu rada koji ćemo istraživati. Smatramo da je od velikog značaja za društvo ustanoviti da li, u kojoj mjeri i iz kojih razloga raznolikost i univerzalnost opada kroz kulturu i umjetnost u Bosni i Hercegovini. Također, u radu želimo predstaviti ključne teorijske spoznaje iz područja novonastale masovne kulture, definirati i objasniti unutar nje pojmove globalizacije, te sa sociološkog aspekta objasniti kakve sve to efekte ima na samu raznolikost i univerzalnost u umjetnosti. U radu će se također posebno osvrnuti na sociologiju kulture i sociologiju umjetnosti kao posebnu sociologiju koja izučava društvenu prirodu kulture i uzajamne veze društva i kulture, te masovnu kulturu, njenu suštinu i vrijednost.

2.2. Naučni i društveni ciljevi istraživanja

Cilj istraživačkog dijela rada jeste istražiti i predstaviti načine na koje su izraženi kulturna raznolikost i univerzalnost kroz umjetnost u Bosni i Hercegovini, te ustanoviti koje su se to promjene desile u društvu a koje su uticale na gubitak istih.

2.2.1. Naučni ciljevi istraživanja

Naučna deskripcija

Naučna deskripcija je najniži naučni cilj. Ona je prva i nužna za ostvarenje svih ostalih ciljeva. Deskripcija se sastoji u sistemskom opisivanju kulturne raznolikosti i univerzalnosti kroz umjetnost.

Naučna klasifikacija i tipologizacija

Ovaj naučni cilj ogleda se u potrebi vršenja klasifikacije kiča i šunda. Ostvarenjem ovog cilja će se utvrditi da li se stavovi i percepcija ispitanika međusobno razlikuju u odnosu na klasičnu kulturu koja obiluje univerzalnim i raznovrsnim sadržajima i masovnu kulturu koja podrazumijeva uniformnost sadržaja.

Naučna eksplikacija

Ostvarenjem ovog cilja treba se utvrditi povezanost nepovoljnih socio-ekonomskih uslova, odnosno neulaganja u kulturu i umjetnost sa opadanjem univerzalnosti i raznolikosti u istima.

2.2.2. Društveni ciljevi istraživanja

Društveni ciljevi istraživanja trebaju biti postavljeni tako da dio društva kojeg se tiče ova problematika može imati korist od takvih ciljeva. U sferi masovne kulture koja ima drugačiji uticaj na društvo i gdje se univerzalnost i raznolikost gube, istraživat će se uzrok navedenog, te nastojati predstaviti historijski razvoj kulturne univerzalnosti i raznolikosti kroz umjetnost u Bosni i Hercegovini. Društveni ciljevi jesu:

- utvrđivanje nivoa zastupljenosti masovne kulture u bosanskohercegovačkim medijskim sadržajima,

- podizanje opće svijesti javnosti o štetnim uticajima masovne kulture i nedostatku kulturne raznolikosti i univerzalnosti,
- podstaći mlade da učestvuju u kreiranju više sadržaja koji se tiču klasične kulture i kulturnih dešavanja,
- edukovati javnost o značaju kulturne raznolikosti i univerzalnosti kroz umjetnost,
- predstaviti javnom mnijenju prikaz kulturne raznolikosti i univerzalnosti kroz bosanskohercegovačku umjetnost.

2.3. Sistem Hipoteza

2.3.1. Generalna hipoteza

H₀: Kulturna raznolikost i univerzalnost u Bosni i Hercegovini je ugrožena.

2.3.2. Indikatori

Indikatori su: *raznolikost, univerzalnost, umjetnost, masovna kultura, kultura, društvo, edukacija, historija, tradicija, internet, društvene mreže, mediji, online mediji.*

2.3.3. Posebne hipoteze

- ✓ **H₁:** *Mediji, a naročito društvene mreže i online portali doprinose i olakšavaju ekspanziju masovne kulture.*
- ✓ **H₂:** *Prihvatanje uniformisane i populističke kulture i umjetnosti ima negativne efekte na društvo.*
- ✓ **H₃:** *Masovna kultura unatoč svojoj popularnosti i dalje ima negativne konotacije bezvrijednosti i nedostatka tradicije.*
- ✓ **H₄:** *Kulturna univerzalnost i raznolikost doprinose razvoju društva i jačanju zajednice.*

2.4. Metode istraživanja

2.4.1. Osnovne metode

U ovom istraživanju bit će korištene sve osnovne metode istraživanja a poseban akcent je stavljen na analizu.

- **Analiza** je prva i najosnovnija metoda u procesu naučnog saznanja, a predmet joj je stvarna ili misaona složena cjelina čiji se dijelovi, činioci, momenti i odredbe mogu konstatovati i otkriti odnosno identificirati. Analiza je jedna od metoda koja će biti korištena u radu radi uspostavljanja relacije opadanja kulturne univerzalnosti i raznolikosti sa razvojem masovne kulture.

2.4.2. Opštenaučne metode

- **Hipotetičko deduktivna metoda** – nju ćemo koristiti da potvrdimo već postojeća saznanja o relaciji kulturne raznolikosti i univerzalnosti sa razvojem društva i lokalne zajednice.

Osnovni postulat na kojem se zasniva ova metoda je selektivno provjereno i potvrđeno društveno iskustvo od strane mnoštva subjekata i to u razna vremena i na raznim mjestima.

- **Statistička metoda** – će se primjenjivati zbog činjenice da više različitih faktora direktno i indirektno, utječu na razvoj kulture i umjetnosti, te da su ti faktori uslovljeni nizom različitih sadržaja i da postoji više subjekata koji su uključeni u sam proces nastanka društvenih promjena ali će fokus biti stavljen na izdvajanje nezastupljenosti kulturnih sadržaja kao glavnog faktora.

Radi provjere valjanosti hipoteza biće korištene metoda dokazivanja ili opovrgavanja.

2.4.3. Metode prikupljanja podataka

Metoda **posmatranja** i metoda **analize sadržaja dokumenata** koristit će se kao glavne metode prikupljanja podataka.

2.4.3.1. Metoda posmatranja

Posmatranje je metoda sakupljanja podataka neposrednim čulnim zapažanjem – opažanjem i to pomoću intenzivnog korištenja tehničkih sredstava (računar, mobitel i postojeće aplikacije) i proučavanje pojedinačnih slučajeva (masovne pojave).

2.4.3.3. Metoda analize sadržaja dokumenata

Ova metoda se sastoji od kvantitativne i kvalitativne analize. Ova metoda primijenila bi se u više navrata, analizirajući dosadašnje čimbenike kulturne raznolikosti i univerzalnosti u Bosni i Hercegovini. To će biti kvalitativna analiza, jer su nam bitna saznanja o već definisanim čimbenicima kako bismo mogli vršiti komparaciju sa prikupljenim podacima kroz samostalno sprovedeno istraživanje.

2.5. Vremenski plan istraživanja

Vremensko određenje predmeta istraživanja: za istraživanje ovog predmeta obuhvaćen je vremenski period od septembra 2018. godine do decembra 2018. godine. Prostorno određenje predmeta istraživanja: područje Bosne i Hercegovina.

2.6. Disciplinarno određenje predmeta istraživanja

Ovo istraživanje je intradisciplinarno i realizovat će se u okviru nauke o sociologiji, sa osloncem na saznanja iz drugih nauka i naučnih disciplina (primarno psihologija, komunikologija, umjetnost i historija).

3. KULTURA I UMJETNOST

3.1. Pojam kulture

Kultura predstavlja po svojoj složenosti i obuhvatnosti, fenomen bez kojega pitanje o tome šta je čovjek ne bi nikada našlo pravog odgovora. Kultura je zapravo dokaz o traženju odgovora na to pitanje, ona je dokaz kako je čovjek, tražeći pouzdan odgovor, služeći se simbolizmom sadržanim u jeziku, mitu, religiji, umjetnosti, nauci, stvarao vlastiti svijet (Repovac, 2003:11.).

Kultura je nadasve pojam koji obično označava složenu cjelinu institucija, vrijednosti, predodžaba i praksi koje čine život određene ljudske skupine, a prenose se i primaju učenjem. Kultura se odnosi na znanje, vjeru, umjetnost, moral, zakone i običaje. Tom rasponu valja dodati da se, u suprotnosti s današnjim duhovnim značenjem koje ju vezuje za simbolički svijet odvojen od tjelesnih potreba, ona prvotno odnosila na materijalni proces kolonizacije, štovanja, obrade i oplođivanja zemlje. Spajajući prirodu i duh, nužnost i slobodu, antropologiju i estetiku, pojam kulture oscilirao je tijekom povijesti među tim polovima, što ga je obilježilo unutarnjom podvojenošću, te stalnim pokušajima njezina prevladavanja (Hrvatska enciklopedija, dostupno na: www.enciklopedija.hr).

Postoji mnoštvo definicija pojma kulture, vrlo često se teoretičari ne mogu usaglasiti oko jedne jedinstvene. Savremena sociološka literatura sadržava veći broj definicija pojma kulture, a u užem smislu, kako smo objasnili, ovaj pojam uključuje umjetnost, religiju, nauku i druge oblike ljudske djelatnosti (Čamo, 2016:80.).

Tako na primjer, američki teoretičar Ralf Linton pod kulturom podrazumijeva „skup naučenih načina ponašanja, preuzetih pozicija, sistema vrijednosti i znanja koje međusobom dijele članovi nekog posebnog društva i prenose ih putem tradicije“ (Ilić, 1987:8.). Ovdje možemo uvidjeti da u ovoj definiciji kulture nedostaje mnoštvo drugih komponenata, a najbitnije je da ne pokazuje nikakav sisao i cilj kulture u društvu. S druge strane Friedrich Nietzsche kulturu smatra „*jedinstvom umjetničkih stilova jednog naroda*“ (Ilić, 1987:9.). Ovakve kulturalističke definicije za problem imaju što nastoje da objasne duštvo pomoću kulture, a ne kulturu pomoću društva.

Za ocjenu kulturalističkih shvatanja, treba imati na umu da se ponekad događa promjena u socijalnoj strukturi, a da pri tom kultura ostaje nepromijenjena i obratno, moguće je da se mijenja kultura bez promjene u društvenoj strukturi (Ilić, 1987:9.).

Postoje tri nivoa kulture prema Edvardu Šilsu (Shils Edward) koji u svom djelu iz 1961. godine „Mass Society and its Culture“ vrši narednu podjelu kulture prema sljedećim kriterijima:

1. varijacija u obradi kulturnog sadržaja,
2. sposobnosti za izražavanje tih sadržaja,
3. sposobnosti za prijem kulturnih sadržaja (Ilić, 1987:80.).

Kada se uzmu još u obzir estetski, intelektualni i moralni standardi, kultura se dalje može podijeliti na naredna tri nivoa:

1. viša ili rafinirana kultura – koja se odlikuje ozbiljnošću svoga sadržaja (poetska djela, filozofija, naučna teorija, muzičke kompozicije...);
2. kategorija osrednje kulture – manje je originalna od visoke, ali je zato u većoj mjeri reproduktivna (npr. muzičke komedije),
3. brutalna kultura – njena simbolička obrada je još elementarnija po stepenu (spektakli i igre) (Ilić, 1987, str. 80.).

Elitna ili viša kultura podrazumijeva autentično kulturno stvaralaštvo koje se svojom posebnosti izdiže iz silnog mnoštva industrijskih fabrikata kakve nam nudi masovna kultura, kao i svakakvih vidova amaterizma, koji najčešće jedva da imaju nešto zajedničko sa kulturom. Bitna razlika između elitne i masovne kulture kao svojevrzne iluzije o učešću širokih slojeva ljudi u kulturnom životu, sadržana je u različitim formama umjetničkog djela čija vrijednost ne prolazi sa svojim vremenom (Čamo, 2016:82.).

Jedna od karakteristika masovne kulture jeste i homogenizacija kulture. U stvari pod ujednačavanjem ili homogenizacijom se podrazumijeva ne samo nestajanje ili ublažavanje socijalnih i kulturnih razlika posredstvom kulture, nego i sam proces kvalitativnog ujednačavanja različitih nivoa kulture (Ilić, 1987:83.).

Postoje tri vrste ujednačavanja u kulturi masovnog društva:

1. ujednačavanje koje pojednostavljuje, zasniva se na uvođenju dijela ili elemenata višeg stepena kulture, pomoću izvjesnih prerada koje se smatraju za sredstvo približavanja tih djela masama i ostvaruju se pomoću pojednostavljivanja kako bi masovna publika mogla lakše da shvati i razumije tvorevine više kulture,
2. imanentno ujednačavanje, homogenizacija,
3. mehaničko, odnosno tehničko ujednačavanje (Ilić, 1987:85.).

3.1.1. Uticaj tehnologije na kulturu

Tehnologija je povezana sa svim sferama društvene svakodnevnice, ali je značajnija ona sa pojmovima koji su dublje usađeni u čovjekovu zbilju, krenuvši od samog čovjeka, preko psihologije, antropologije, sociologije, došavši do kulture i umjetnosti kao čovjekovog produkta (Alić, 2010:18.).

Mnogi teoretičari su posmatrali utjecaj tehnologija na kulturalne promjene na estetskom nivou. Na primjer Walter Benjamin je smatrao da se pojavom novih medija i novih tehnologija smanjuje društveni značaj umjetnosti što vodi ka smanjenju kritičnosti publike i otuđenja čovjeka od drugih ljudi i samog sebe (Alić, 2010:19.).

Tehnologija utiče i na razvoj novih kultura. Nova kultura je nastala kao produkt nekih novih kultura, odnosno kultura koje su nastale prije ove koju smo već nazvali cyber kulturom. Cyber kultura podrazumijeva i cyber umjetnost. Može se reći da je cyber kultura evoluirani oblik neke prethodne medijske kulture, koja je opet evoluirani oblik one koja je bila prije nje i tako sve do prvih svjedoka postojanja kulture i umjetnosti. Cyber kultura, samim time i umjetnost, su se razvijali kako se razvijala i tehnologija, prvenstveno je sve krenulo od štampe, radija, zatim je na red došao TV a naposljetku danas i internet (Alić, 2010:48.). Cyber kultura jeste globalna kultura koja se može nazvati kopijom, odnosno virtuelnom kopijom stvarne kulture.

3.2. Pojam umjetnosti

Pojam umjetnosti se značajno mijenjao tokom historije. Antički izraz umjetnost (gr. techne, lat. ars – umješnost, vještina, umjetnost) odnosio se na izrađivanje predmeta prema pravilima i sa

određenom svrhom, pa je obuhvatao i zanate i neke nauke u današnjem smislu te riječi (Mimica i Bogdanović, 2007.).

Umjetnost u užem smislu označava sposobnost ili vještinu i ovo njeno značenje u antičkim vremenima stavljalo je umjetnost ispod filozofije i histografije. U širem i kasnije prihvaćenom smislu umjetnost je sposobnost da se pomoću čulnih simbola izrazi određeno viđenje i shvatanje svijeta i istine. Porijeklo umjetnosti nalazi se u ljudskoj potrebi da se osmisli vlastito iskustvo i da stvori novi, karakterističan svijet pomoću različitih izražajnih sredstava (riječ, boja, pokret, ton, plastični oblik, itd.). U naravi je umjetnosti težnja da sebe prevodi u objektivno postojanje oblikovanjem osjećaja ili zamisli, te naknadnim djelovanjem na doživljaj djela. Izvor je umjetnosti spoznaja ideje, unutar koje se subjekt oslobađa svoje individualnosti i nestaje u objektu umjetnosti, u kojem se razotkriva njezina čista bit (Hrvatska enciklopedija, dostupno na: www.enciklopedija.hr).

Neodvojiva od kulture, umjetnost je stvaralačko korištenje čovjekove imaginacije kako bi se protumačio i shvatio život, te u njemu našlo zadovoljstvo (Čamo, 2016:83.). Produkcija umjetničkih djela, kao socijalno-historijski proces, ovisi o nizu raznovrsnih faktora, a ostvaruje se u skladu sa prirodnim i kulturnim, geografskim i etnografskim, vremenskim i mjesnim, biološkim i psihološkim, ekonomskim, te socijalno-topografskim uslovima (Hauser, 1986:89.). Prema Filipoviću (2007.), rezultati umjetničkog stvaranja u smislu masovnog produkta i robe ponuđene na tržištu ne igraju više onu ulogu u životu čovjeka i društva koju su nekad igrali. Naime, oni ne igraju ulogu nastanka ljudskog genija već komercijalnog proizvoda gdje nije u pitanju nestanak elitizma nego primjetno obaranje nivoa i smanjenje uvjeta stvaranja i uvjeta konzumacije ovih djela.

Po medijumu izražavanja tako se umjetnost dijeli na osnovne umjetnosti: književnost, slikarstvo, vajarstvo, arhitekturu, muziku, igru. Dalje postoji podjela na kreativnu i rekreativnu umjetnost, uz to svaka osnovna umjetnost ima svoje rodove i vrste (na primjer ep, drama, pejzaž, sonata, itd.) (Sociološki leksikon, 1982.).

Umjetnost je za razliku od nauke koja je analitička, bitno sintetička ljudska djelatnost jer ona, na osnovu čulnih simbola stvara cjelovit svijet vlastitog bića. Smatra se subjektivnom ljudskom djelatnošću jer izvire iz unutrašnjih nagona, osjećanja i razumijevanja svijeta jedne ličnosti –

umjetnika. Umjetnost nije prvenstveno saznanje svijeta na specifičan način već i proizvođenje, stvaranje određenih oblika preko koji čovjek prikazuje stvarnost sa stanovišta značenja koje ona ima za njega i njegovu egzistenciju.

Kvalitet umjetničkog djela se obično procjenjuje na osnovu količine stimulacije koju ono izaziva, odnosno utiska koji ono ostavlja na ljude, broj ljudi u kojima je to djelo izazivalo neku emociju, u koliko mjeri to djelo se cijeni kao i efekt ili uticaj koji to djelo ostavlja ili je ostavilo u prošlosti (Đukić, 2012.). Većina umjetničkih djela koja se generalno smatraju remek-djelima posjeduju upravo ove attribute.

Najznačajnija dakle karakteristika umjetnosti u odnosu na druge elemente kulture je u tome što ona ne podliježe pod kategoriju napretka. Naime, jednom završeno umjetničko djelo, na osnovu svojih estetskih kvaliteta, predstavlja potpuno zaokruženu cjelinu kojoj se ne može ništa dodati niti oduzeti. Njena suštinska vrijednost ne blijedi sa vremenom, tako da umjetnička djela nastala bilo kad mogu da imaju vrijednost kao i savremena. Zato je osnovni kriterijum po kojem se prosuđuje vrijednost umjetničkog djela – kategorija lijepog.

Za sociologiju su, pri analizi umjetnosti i umjetničkog djela, značajna tri segmenta ili nivoa:

1. estetski – koji se odnosi na oblikovanje ukusa duhovnih potreba i estetskih vrijednosti ljudi;
2. sazajni – koji se odnosi na obogaćivanje čovjekovih saznanja, na primjer putem književnih djela o „dobru“ i „zlu“, o nasilju, ljubavi ili mržnji;
3. društveno-preobražavalački – koji se odnosi na potencijalu ili stvarnu mogućnost podsticanja na socijalnu akciju (na primjer roman Mati Maksima Gorkog podsticao je na učešće u Oktobarskoj revoluciji ili drugi romani, proza i poezija, na učešće u „izgradnji“, „obnovi“ ili „napretku zemlje“) (Kovačević i Romić, 2012:14.).

Tako se pokazuje da je priroda umjetnosti dvostruka, s jedne strane je samosvojna, a sa druge je društveno uslovljena. Dakle, umjetnost i umjetnička djela imaju uloge i funkcije u društvu. S jedne strane umjetnost ima imanentne zakonitosti, logiku i samosvojnu prirodu u odnosu na druge oblike svijesti, s druge strane, kao proizvod čovjekove djelatnosti, ona je uslovljena

društvenom praksom i historijskim momentom u kojem nastaje i nadasve, drugim oblicima svijesti.

Umjetnost pretvara subjekat u objekat, u simbol. Umjetnost je samim time postala medijem konceptualne transformacije čijim djelovanjem pojedinac biva izdvojen iz prirode i biva podvrgnut autoritetu društva (Sofradžija, 2013.).

Ova istovremeno vanvremenska i historijska priroda umjetnosti bila je tokom historije kamen spoticanja u razmišljanjima o umjetnosti, tako da je zavisno od tačke polazišta umjetnost tumačena ili kao čista svijest sama po sebi, nezavisna od društva ili kao čisti odraz društvene situacije, uz osporavanje njene autonomnosti (Sociološki leksikon, 1982). Iz toga su proizilazila i dva osnovna određenja njene funkcije: prema prvom gledištu cilj umjetnosti je u njoj samoj i ona treba samo da se dopadne ili zabavi čovjeka ili po suprotnom shvatanju, njen cilj je da pouči i doprinese ljudskom saznanju.

Komponente umjetničke cjeline, komponente objektivnog dostignuća, kao i komponente subjektivnog doživljaja pripadaju dijelom klasi prirodnih, postojanih ili relativno postojanih pojava, a dijelom nizu kulturnih, društvenih i historijsko promjenjivih pojava (Hauser, 1986:89.).

Po istom principu smatralo se da je ono što je lijepo apsolutno i uvijek, za svakoga i u svim vremenima, ili pak da estetske kategorije doživljavaju promjenu shodno ukusima različitih epoha, naroda, društava, pojedinaca itd. Iz istog razloga bilo je moguće smatrati umjetnost kao čisti imaginativni čin ili kao čin podražavanja stvarnosti. Tokom historije umjetnost je uglavnom varirala između ova dva pola, povremeno otkrivajući svoju subjektivnu a povremeno objektivnu prirodu. To je dovelo do pojave različitih stilova koji su se u ranijim periodima historije dosta sporo smjenjivali da bi kasnije mnogo ubrzanije označavali dinamiku razvoja društva i historije.

Historijski razvoj umjetnosti moguće je posmatrati na bezbroj načina i sa različitih metodoloških stanovišta. Najveći blokovi u razvoju umjetnosti su: umjetnost Dalekog i Srednjeg Istoka, stare Kine, Egipta, Mesopotamije, umjetnost antike u kojoj se podjednako razvijaju svi oblici umjetnosti i postiže savršenstvo u poštivanju harmonije i proporcije i koja predstavlja temelje današnje umjetnosti.

Pored osnovnih blokova u historiji umjetnosti svaka posebna umjetnost kao i svaki posebni umjetnički oblik doživljavaju različite transformacije, te novi oblici zamjenjuju stare (roman zamjenjuje ep i postaje dominantni književni oblik). Pored toga, nezavisno od vrste umjetnosti i posebnih oblika razvijaju se nacionalne umjetnosti primjerene karakteristikama naroda ili nacije u kojima niču (Sociološki leksikon, 1982.).

Posebne oblasti koje se bave izučavanjem prirode umjetnosti su estetika ili filozofija umjetnosti, historija umjetnosti ili teorija književnosti i muzikologija kao primjeri posebnih grana.

Umjetnost je bitno komunikacioni akt jer uvijek podrazumijeva odnos između stvaraoca djela i publike. Komunikacija je dvosmjerna jer svako konzumiranje umjetničkog djela istovremeno znači i odgovor, poseban stvaralački doživljaj onoga kome je djelo upućeno, vrstu rekreacije umjetnosti, ponovno stvaranje svijeta koji čovjek, konzument umjetničkog djela, doživljava kao nešto sebi veoma blisko (Sociološki leksikon, 1982.).

U sociološkim istraživanjima umjetnosti polazi se od neke eksplicitne ili pretpostavljene, uglavnom opisne ili historijske definicije umjetnosti ili neke od kombinacija takvih definicija. Potom, sociologija počinje da tretira pojave iz klase umjetnosti u skladu sa zahtjevima posebnih socioloških teorijsko-metodoloških stanovišta. Sociologija ne traga za suštinom i metafizičkom dimenzijom umjetnosti. U sociologiji se promjene umjetničkih stilova, škola, pravaca i orijentacija, kao i javljanje i gašenje umjetničkih pokreta uvijek objašnjava i razumijeva u vezi sa odgovarajućim društveno-historijskim kretanjima. Kako god umjetnost bila definisana, sociologija uvijek u njoj vidi društveni kontekst i odgovarajući društveni smisao (Mimica i Bogdanović, 2007.).

3.3. Karakteristike masovne kulture

Nesumnjivo je dakle da je kultura jedna od najbitnijih ako ne i najbitnija karakteristika čovjeka i ljudskog društva uopće. Razvojem tehnike i tehnologije pojavljuje se fenomen poznatiji kao masovna kultura koji je zaokupio veliki broj teoretičara kako tada, tako i danas. Kulturni identitet je na ovim prostorima oduvijek bio aktuelna tema oko koje su se vodile velike polemike (Nakičević, 2011:12.).

Kultura nije naprosto naslijeđe i ukupnost dobara već predstavlja način određenja životnih formi. U moru definicija s pravom konstatuje prof. dr. Zagorka Pešić-Golubović da: *„je kultura kao proces humanizacije čovjeka i njegovog svijeta, uvijek između zamisli i ostvarenja, između ideala i stvarnosti, između novog i već postignutog – kao imaginacija humanijeg svijeta“* (Pešić – Golubović, 1972.).

Masovna kultura je više od običnog kulturnog pravca. Ona nije samo medij za društvene odnose prema artifiziranoj stvarnosti kao ni samo medij za društvenu etabilaciju, pozitiviranje i realizaciju kontigentnog ponašanja, već i medij za društvenu integraciju oslobođenog potencijala zbog svoje povezanosti sa principom komunikacije. Masovna kultura je time i kultura komunikativnog društvenog vremena – i to tako što kontigentnost društveno etabilira, pozitivira i integrira, tako što razvija normalizaciju i komunikativno veže svoje efekte na performativnu imanentnost. Upravo imanentnost masovne kulture jeste mogućnost njenog korištenja u profilaciji identiteta države (Nakičević, 2011:25.).

Nastankom mas-medija i masovne komunikacije stvoreni su temelji za nagli razvoj i masovne kulture. Masovni mediji ne vrše samo diseminaciju masovnih informacija već formiraju i novu masovnu kulturu; ovaj pojam ne označava samo sadržajno homogeniziran kulturni produkt masovnih medija, već i novi način življenja potrošačkog društva, kulturne uzroke, vrijednosti i estetske kriterije, te kulturne artefakte masovnog društva. Ako znamo da masovna kultura znači kulturne proizvode proizvedene za masovno tržište i standardizovane – slično kao i masovna informacija, onda možemo reći da masovni mediji proizvode i masovna umjetnička djela i suboblikuju masovnu kulturu (Nakičević, 2011:29.).

Prema mišljenju prof. dr. Emine Kečo-Isaković *s naglim razvojem mas-medija otvoren je i novi put eksploatacije već eksploatiranih masa. No, ovoga puta to nije samo materijalna eksploatacija, nego i duhovna. Tehničari specijalisti konstruirali su medije (film, radio, TV ...), a sad duhovni specijalisti kreiraju iluziju kao robu i stvaraju novu vrstu industrije – industriju iluzija* (Kečo-Isaković, 2006:33.).

Mediji postaju sekundarna religija zamjenjujući zajedničku historiju, nacionalne kulture, stvarne religije, porodicu i prijatelje kao dominantnu silu koja stvara naše mentalne slike stvarnosti (Thurov, 1997:85.). Razumljivo je što teoretičari uviđaju kako masovni mediji pomažu stvaranju

psihološke nepismenosti i učvršćuju vladajuće norme i vrijednosti. Smatra se da ovi mediji mogu djelovati i kao društveni narkotik naročito u onim savremenim društvima u kojima se osjeća nedostatak demokratije, obrazovanja i kritičkog rezonovanja (Nakičević, 2011:29.).

Početak informacijsko-komunikacijske revolucije smješta se u sedamdesete godine prošlog stoljeća (izum mikroprocesora), a njen prvi zamah započinje devedesetih godina istog stoljeća prelaskom interneta u privatnu sferu. Iako je internet prvobitno razvijen za potrebe američkog ministarstva odbrane (Arpa Net) s ciljem razmjene informacija i očuvanja komunikacija u slučaju nuklearnog napada ubrzo dolazi do njegovog premještanja u civilnu sferu. U početku se činilo da je to utopistička ideja, ali sa umrežavanjem planete i stvaranjem Cyber svijeta, stvaranjem globalizacije, ova mreža razvila se veoma brzo na općeplanetarnom nivou. *Danas se internet smatra najznačajnijim izumom novog doba pa se obično kaže da je usud naše i bliskih nam generacija da živimo u inteligentnoj okolini, svjetskom selu¹, elektroniziranom staništu* (Radojković, 1997:30.).

Jasno je vidljivo da intenziviranje masovne medijske komunikacije dovodi do desetljećima posmatranog preokreta u kulturološkom sistemu: kulturno dešavanje sve jače naginje ka povećanju broja. Woodstock, sapunice, Love Parades, sportska dešavanja ili vjerski skupovi predstavljaju svjedočanstvo te tendencije. Nasuprot masovnim medijima su „stari“ mediji kao što su primjenjena umjetnost, književnost, pozorište, muzika, zauzimaju sporednu poziciju. Dubokosežne promjene svakodnevnice, koje su se već pojavile kroz uvođenje radija i televizije, nastavljaju se kroz etabiliranje multimedije, kompjutera i interneta (Nakičević, 2011:35.).

Hidajet Repovac govoreći o slobodi i književnom stvaralaštvu u svom djelu „Sociologija simboličke kulture“ (2006.) postavlja pitanje da li će i drugi faktori koji su unutrašnje prirode, poput estetskih, psiholoških, etičkih doživjeti takvu transformaciju da literarna činjenica više neće funkcionisati na dosadašnji način. Kao i u slučaju pozorišta i drame, da li će neke forme poput romana, eseja, drame, komedije uopće preživjeti i ako prežive, koja će biti njihova svrha u novom, apsolutno tehniciziranom socijalnom ambijentu?

Kapitalizam, društveni i ekonomski sistem koji je najkarakterističniji za zapadni svijet i tipično odražava materijalistički stav prema vrijednostima tokom dvadesetog stoljeća, doživio je najnoviju transformaciju razvoja, u kojoj je tržište postalo samoregulirajuće, u kojoj se stalno

podstiče razvoj i rast, a bazirano je na društvenom vrednovanju individualizma i slobode izbora. U novim ekonomijama, sve je podređeno i prilagođeno potrošaču: sve što se radi u materijalnoj ali i intelektualnoj sferi, oblikuje se tako da potrošač u mnoštvu ponude izabere određeni proizvod, uslugu ali i na primjer politički program (Erdei, 2008.). Tako se zapravo duhovno i materijalno spajaju na nov i neobičan način.

Kreativnost je postala ključni faktor za pogon razvoja svake zajednice. Poduzetništva u cijelom svijetu koja su temeljena na individualnoj kreativnosti naglo rastu i imaju dramatičan utjecaj na globalnu kulturu i ekonomiju. Njihova izrazita osobina je da su uspješni u društvu sa sličnim poduzetništvima. Štaviše, znanje i aktivnosti temeljene na kulturi sada imaju glavnu ulogu u aktivnostima svakog biznisa u ovom novom dobu kreativne ekonomije. U ovom vidu komercijalizacija kulture svoju šansu je vidjela i Evropska unija koja pretenduje da postane najkonkurentnija i najdinamičnija ekonomija u svijetu koja će se bazirati na znanju. Naime, Evropska unija je osmislila program koji ima svrhu stimuliranja daljnjeg ekonomskog rasta evropskog kulturnog i kreativnog sektora koji se temelji na izrađenoj studiji EU-a pod nazivom Ekonomija kulture u Evropi, u kojoj se evropski kreativni i kulturni sektor predstavljaju kao važni elementi lisabonske strategije (Nakičević, 2011:37.).

Jedan od glavnih proizvoda masovne kulture jeste kič koji je predstavnik jeftine sentimentalne umjetnosti. Porijeklo ove riječi datira iz 1870. godine, a u bukvalnom prijevodu s minhenskog dijalekta znači povratak na prljavštinu. Nedugo poslije 1870. godine ova riječ ušla je u gotovo sve jezike Evrope. Kako primjećuje teoretičar kulture dr. Ratko Božić, *kič je nešto što se vidljivo nudi, što se ističe, dok istovremeno izostaje ono pravo, nevidljivo, nema ga. Cilj kiča je više pokazati da se nešto ima nego što se to, po sebi, ima. Nastojanje čovjeka da nešto što više i bolje pokaže i prikaže pravi specifičnu kič atmosferu u kojoj se suštinski javlja dvostruka nevidljivost – ne vide se istinske vrijednosti, kako kod onog ko ih nameće tako i kod onih kojima se insistirano nude* (Božović, R.B., 2005:2.).

3.3.1. Kič i šund u masovnoj kulturi i umjetnosti

Kič je složen i ambivalentan kulturni fenomen. Najbliži je umjetnosti, a prisutan je u svim segmentima socijalno-kulturnog života. Prate ga mahom negativne vrijednosne odredbe, zbog

čega se predstavlja kao sinonim svega lažnog, brutalnog i trivijalnog u kulturi. Kič je postao surogat umjetnosti, pseudoumjetnost. Lažni sjaj kiča ponekad uspješno kompenzira nedostatak istinskih i nepatvorenih vrijednosti. U odnosu na umjetnost ili umjetničko red stvari je obrnut u kiču, ružno ne postaje estetski lijepo, nego nešto što je sladunjavo, lažno se nameće kao lijepo. Immanuel Kant je kritizirao sud ukusa kao subjektivan, jer svako ima drugačije osjetilo. Kant je u potrazi za „zajedničkim osjetilom“ govorio o „bezinteresnom ukusu“ kao o jedinom pravom ukusu (Huzjak, 2011.).

Najveća ljudska rugoba ili glupost kao i najljepše žensko tijelo, te čovjekova duhovnost ili humanost, mogu se u umjetnosti izraziti na najprefinjeniji estetski način gdje umjetnička forma transcendirira puku stvarnost. Tako i najružnije stvari iz stvarnog svijeta možemo umjetnički lijepo izraziti. Nasuprot tome, u kiču nema transcendiranja jer se i najljepše pretvara u ružno iza čega ne stoje utemeljene vrijednosti (Nakičević, 2011:42.).

Fenomen kiča se duboko ukorijenio u društvene odnose i izgradio vlastiti pseudokulturni prostor sa svim formalnim obilježjima kulturnog života, a naročito umjetnosti. Riječ „kič“ se javlja 60-tih godina 18. stoljeća u Njemačkoj kao oznaka za „nešto sklepati“, „posebno praviti nov namještaj od starog“, „prodati nešto jeftino“ i slično. Možemo shvatiti da predstavlja oznaku za lažnu umjetnost podrazumijevajući „prividno umjetničko oblikovanje“ koje zamjenjuje nedostatak snage oblikovanja sadržinskim nadraživanjem mašte (Kovačević i Romić, 2012:25.). Naposljetku, Oksfordski rječnik engleskog jezika nedvosmisleno definiše šta je to kič: „*Umjetnost ili umjetnički predmeti koje karakterizira bezvrijedna pretencioznost*“ ((Shorter Oxford University English Dictionary on Historical Principles, 1973:2369., kako je to citirano u Bakić, 2013:253.).

Kič je i instrument manipulacije bitnim kulturnim vrijednostima – umjetnosti, morala, nauke i religije. Neizostavan je element propagande i marketinga u širem smislu riječi, pa je na takav način postao i jedno od negativnih obilježja savremene političke komunikacije (Kovačević i Romić, 2012:26.). U umjetnosti je posrijedi propaganda, teza i tendencija kad autor svoj politički stav izražava tako da se on ne može razlikovati i odvojiti od estetskih elemenata djela u užem smislu (Hauser, 1986:177.).

Sa aspekta sociologije vezano za kič bitno je istaknuti da se ovaj pojam tumači kao sredstvo društvenog samopotvrđivanja, odnosno da mu se pripisuje društvena funkcija, te da malograđansko poluobrazovanje kao i konstantne društvene promjene dovode do mijesanja iluzije i stvarnosti, istine i privida, gdje se privid i iluzija ipak ne mogu jednostavno identifikovati sa lažima i tako predstavljaju u sociološkom pogledu osnovu za nastajanje kiča u društvu (Bakić, 2013.).

S druge strane, brojni teoretičari su se fokusirali na antropološki, psihološki i aksiološki aspekt kiča. Sa antropološkog stanovišta je važno poći od jedne vrste posebnog „odnosa“ koji pojedinac uspostavlja sa kičem. Kič-predmet i kič-sadržaj pojašnjava i čini ilustrativnim kič-odnos kao univerzalnu mogućnost ljudskog odnosa prema stvarima, pojavama i životu. Možemo konstatovati da nema kiča bez kič-čovjeka, odnosno da kič-čovjek ne samo da prihvata kič, već ga obožava i voli jer mu je ta laž neophodna kao ogledalo samoobmane (Bakić, 2013.). Sa psihološkog aspekta poenta kiča jeste zadovoljenje čula, odnosno u kiču su čula „zatečena“, ona su, psihološki rečeno, u prijatnom šoku gdje čovjek postaje opsjednut sadržajem koji mu se predstavlja. U psihoanalizi pomenuti „šok čula“ ima kao neposredni cilj da anestetizira Razum, a na ovaj proces se gleda kao na sredstvo ostvarivanja ideoloških, političkih, religijskih ciljeva jer je ovdje riječ o neposrednom doživljaju koji onemogućava dublji i širi vidik koji stvara priliku čovjeku da prodre i to ne samo ka dubljim slojevima podsvjesnog (psihoanaliza), ka jednoj vrsti idejne i refleksivne sadržajnosti (racionalističke, pa čak i ideološke estetike) već i ka onim slojevima koji su sadržani u samoj toj čulnosti i senzualnosti, ka jednom tipu više transcendencije (Bakić, 2013:260.). Kako Bakić dalje ističe (2013:263.) u aksiološkom kontekstu važno je naglasiti da se vrijednosti još uvijek održavaju kao potreba zajednice odnosno društva, ali da ta potreba sve više ustupa mjesto načinu života gdje utilitarni principi postaju mjerodavni i gdje brojnost aksioloških pitanja postaje suvišna, a aksiološka problematika minorizirana, te da savremeni čovjek forsirajući potrošačka dobra, potiskuje u drugi plan sve ono što u najskorije vrijeme ne daje ishod nesumnjivim rezultatima koji se mogu jesti, piti, oblačiti itd. i, s obzirom da je kič u pitanju, ne služe ugledu na ljestvici društvenog uspjeha pri čemu moralne dileme u ovakvoj ekspanziji postaju suvišne, jer sprečavaju put do potrošačkog perfekcionizma, čija savjest ne smije biti opterećena pitanjima smisla i besmisla ili pitanjima dobra i zla, a ovakvi principi proizvode i njima adekvatan karakter čovjeka.

Najrazvijenije područje sociologije umjetnosti predstavlja sociologija književnosti, termin koji obuhvata poeziju, epsko pjesništvo, prozu, autobiografske priče, dramu, itd.. Književnost tvori izuzetno bogatu i složenu dokumentaciju o raznim egzistencijalnim i društvenim iskustvima tokom ljudske historije (Crespi, 2006:110.). S druge strane književnosti u masovnoj kulturi, imamo i šund kao pojam koji se uglavnom odnosi na ovu oblast. Pod pojmom „šunda“ (njemački schund – đubre, otpad, prnje) podrazumijeva se izostanak kulturne i umjetničke vrijednosti i autohtonosti koja se više odnosi na literaturu („žuta štampa“, bezvrijedna književnost i slično) (Kovačević i Romić, 2012:53.). Odnos kiča i šunda se može odrediti tako da „šund obrazuje najkonsekventniju i nezgrapnu formu kiča u kojoj je stereotip trivijalizovan uslijed njegovog uopštavanja“. Ako uzmemo da je akademski kič oponašanje autentične vrijednosti i umjetnosti, onda je šund karikatura tog oponašanja (Bakić, 254.).

Zašto je masovna kultura tako jako oružje za profiliranje identiteta jedne države u svijetu jeste i činjenica da konzumenti popularne, masovne kulture nisu toliko sumnjičavi kada je u pitanju zabava i lako je prihvataju i poistovjećuju se s njom.

U narednim poglavljima rada upravo na primjerima rok muzike u bivšoj Jugoslaviji i primjeru turbofolka u postjugoslavenskoj Bosni i Hercegovini i regiji, odnosno komparaciji istih, pokušat ćemo da pokažemo i ukažemo kako mas-kultura i kič kao svojevrsan fenomen zalaze u umjetnost.

3.4. Transformacija umjetnosti kroz tehnološki razvoj

U predmodernom dobu, znak je bio iznimna vrsta kopije, reprezentant svog objekta ili ideje. Autentičnost umjetničkog djela je bila lako provjerljiva od strane publike neposrednim vidom, dodirom i sluhom. Jedinstvenost umjetničkog djela bila je ukorijenjena u kontekstu tradicije. Istina kao jedna od bitnih oznaka umjetnosti shvaćala se kao slaganje sa stvarnošću, a samim tim likovne umjetnosti shvaćene su kao reproduciranje stvarnosti, bilo osjetilne, bilo vidljive (Brakus, 2013.).

U moderno doba, u vrijeme industrijalizacije društva, mogućnost reprodukcije umjetničkih djela uz pomoć aparata ugrozila je jasnu razliku između prvostupajskih umjetničkih objekata i

njihove kopije. Itekako je lako zaključiti da mehaničke reprodukcije ponekad mogu promijeniti, na bolje ili gore, autentično umjetničko djelo (Karaman, 2017:8.).

Brzi razvoj tehnologije preoblikovao je obrasce tradicionalne umjetnosti, pa su tako mašine kao nova reprezentativnost i „umjetna inteligencija“ dobile svoje mjesto na sceni, donoseći tako na autentičan način neku novu formu umjetničkog doživljaja (Rutović, 2013.).

Prije pojave općeelektronskih tehnologija i prije globalnog umrežavanja umjetnost se događala unutar same realnosti. No, uslijed rascjepa između tradicionalne umjetnosti i svijeta multimedija poništava se i realnost kao takva, što dovodi do iskušenja percepcije multimedijske slike umjetnosti od svijeta same izvorne umjetnosti. Računala i različiti softveri pružaju privid, bez uvida u iskustvo i moć opažanja umjetničkog detalja (Karaman, 2017:8.).

Umjetnost primjetno sama sebe svodi na djelovanje koje je tehnički razvoj umjetnosti u nekom momentu lišio bitnih umjetničkih i estetskih vrijednosti (Sofradžija, 2013.). U novoj komunikacijskoj eri umjetnik nije više dovoljan samom sebi kao nekada, niti zatvoren u vlastiti mikrokosmos, već je građanin svijeta, otvoren prema različitim idejama, tradicijama i kulturama (Rutović, 2013.).

Biti umjetnik u virtualnom prostoru ne znači biti institucionalno, akademski oblikovan kao umjetnik, niti znači da je to čovjek koji je izrastao na umjetničkoj tradiciji prethodnih generacija. Naprotiv, to je sada čovjek koji posjeduje široko informatičko obrazovanje, možda šire i od likovnog umjetnika (Rajčević, 2009.). Umjetnik u tom kontekstu sada znači biti neko ko stvari i pojave promišlja uz pomoć tehnologije. Kompjuterska tehnologija zahtijeva i novi tip umjetnika.

4. KULTURNA RAZNOLIKOST I UNIVERZALNOST KROZ UMJETNOST

4.1. *Kultura i umjetnost u BiH*

Kada je u pitanju Bosna i Hercegovina, može se reći da i bez nekog značajnijeg interesovanja države, tržište kulture se uspostavlja na manifestacijskom i festivalskom planu. Na primjer „Susret pozorišta“ u Brčkom, „Međunarodni festival pozorišta za djecu“ u Banjoj Luci, „Sarajevska zima“ sajmovi knjiga u Sarajevu i Banjoj Luci, MESS festival u Sarajevu, „Sarajevo film festival“, „Banjalučki internacionalni film festival“, „Mostarsko proljeće“, „Tuzlanski književni susreti“, izložbe ULUBiH i likovnih i primijenjenih umjetnosti Bosne i Hercegovine, „Jazz festival“ u Sarajevu, itd.. Potrebno je istaći činjenicu da se u Bosni i Hercegovini veoma malo ulaže u postojeće snage, tj. orkestre i umjetnike, kako bi se stvorili uvjeti za motivaciju i promociju domaćih umjetnika i orkestara kao i za promociju same diskografske kuće.

Veći dio diskografije djeluje na principu isključivo profitne proizvodnje, čime je dovedena u pitanje njena kulturna funkcija koja se sastoji i u tome da se plasira i ostavi trajan muzički zapis radi očuvanja muzičke kulturne baštine. Uvoz različitih oblika muzičke proizvodnje i to bez ikakvih programskih i kulturoloških kriterija, doveo je do toga da su muzički producenti, izdavači i distributeri postali više trgovci nego istinski djelatnici u muzičkom sektoru. Jedan od glavnih udara u oblasti diskografije je neprovođenje Zakona o autorskim pravima. Loša ekonomska situacija kao i veoma nizak nivo muzičke kulture stanovništva, doprinosi da izdavačko piratstvo još uvijek vlada na ovim prostorima. Zbog nemogućnosti da ostvare svoja autorska prava, brojni umjetnici odlaze u inozemstvo i tamo objavljuju svoje radove, što za državu pored ostalog predstavlja odlijevanje sredstava i velike materijalne gubitke.

4.1.1. *Muzika kao umjetnost ili sredstvo društvenih promjena*

Naime, muzika kao jedan od oblika umjetnosti je još od antike uočena kao kanal snažnog ispoljavanja dubokih iracionalnih i religijskih snaga koja subverzivno ugrožavaju društvena pravila i njihov interes. Prema Platonu *muzika je umjetnost broj i osjećaja, odraz svemirskih*

zakona i snažan moralni činilac. Odatle njegov interes za muziku kao odgojno i političko sredstvo prvog reda (Muzička enciklopedija, 1963:401.).

U evropskoj kulturi muzika je dugo klasifikovana kao obrazac umjetnosti bliži osjećajnom ženskom nego razumskom muškom načelu. Upravo zbog toga i zbog njenih mobilizacijskih učinaka muzika se često koristi i u politici. Ove činjenice je bila svjesna i jugoslavenska vlada krajem sedamdesetih godina XX stoljeća. 1968. godine studentske demonstracije su uzdrmale Tita i tadašnji poredak Jugoslavije, te iako je uspio da ih umiri primjećivao je da se stalno pojavljuju nova žarišta (Bijelić, 1988:101.).

U cilju umirivanja pobunjene mase Tito je organizovao tajni sastanak na kojem se diskutovalo o tome koji se front može riješiti i na koji način. Tada je Stane Dolanc izašao sa najbizarnijim prijedlogom. Dolanc je objasnio kako je CIA koristeći muziku bendova snažno oslonjenih na hedonizam i upotrebu opojnih droga uspjela da otupi borbenu oštricu studentskih pokreta u Americi i da brojne progresivne mlade ljude pretvori u bezopasne klovnove bez jasne revolucionarne ideje (Nakičević, 2011:47.).

Dolanc je smatrao da se tako nešto može uraditi i na domaćoj sceni, a kojim prijedlogom je Tito bio zabavljen, te ga je naposljetku i odobrio. Tada je napravljen tajni sastanak na kojem su bila prisutna sva vodeća imena tadašnje jugoslavenske muzičke scene (Goran Bregović, Arsen Dedić, Momčilo Bajaga, Đorđe Novković...) i imali su za cilj stvoriti muziku koja će služiti očuvanju i veličanju tadašnjeg društvenopolitičkog sistema, a koja će omladinu odvratiti od revolucionarnih težnji. Za primjere toga se navode grupe Riblja čorba i Azra, te na primjer pjesma Lipe cvatu za koju su angažovana čak tri profesora Muzičke akademije i jedan profesor književnosti za saradnju sa Goranom Bregovićem, a generalno na ovim pjesmama je radio i tim psihologa (Nakičević, 2011:47.).

Iz svega navedenog je jasno da je zlatno doba Yu-rock muzičke scene skrojeno s razlogom. Tek nakon pada socijalizma u bivšoj SFRJ, te javljanja nacionalnih podjela, dolazi do promjena i na kulturnoj, umjetničkoj i najprije muzičkoj sceni takve podjeljene države. Dominantan stil unutar masovne kulture na Balkanu tokom devedesetih godina bio je tako reći vizuelni i reklamni stil pomoću kojeg je promovisan i razvio se komercijalni muzički pravac prisutan i danas – turbo folk. I ovaj muzički pravac je politizovan ali na drugi način ex-Yu muzičke scene, obzirom da je

korišten od strane nacionalista kako bi se lakše održali na vlasti, ali u jednom smislu također služi za smirivanje narodnog nezadovoljstva (Nakičević, 2011:49.).

I turbo folk kao pravac u muzici postaje oličenje kulture jednog naroda. Kroz spotove, reklame i muzičke emisije turbo folka, stanovništvo je primalo poruke o tome kakav treba biti njihov sistem vrijednosti, kako se ponašati i oblačiti, koje ličnosti i profesije su vrijedne divljenja (Kronja, 2001.).

Ovime se ukazuje na značaj i domet masovne kulture kada se ona stavi u službu nekog sistema ili ideologije, te kakav značaj ima za kompletnu kulturu jednog naroda i posljedice po širu društvenu zajednicu (Nakičević, 2011:50.).

Naredni oblici umjetnosti koje je neophodno spomenuti jesu filmska umjetnost, zatim jezička umjetnost, odnosno književnost, te arhitektura i slikarstvo.

Složeni splet odnosa jezika nacije i kulture pokriva jedan enorman teren. Jezik je neizostavan kada se govori o umjetnosti i kulturi jednog naroda kroz historiju umjetnosti i prožet je kroz brojne druge umjetnosti. Jezik je univerzalni oblik simboličkog posredovanja i prvobitni izvor socijalizacije (Crespi, 2006:82.). Jezik kao nevidljiva oznaka zasebnog etniciteta jednovremeno djeluje kao unutrašnja spona među članovima jedne zajednice i spoljna razdjelnica prema drugim zajednicama (Bugarski, 2005:71.).

4.1.2. Filmska umjetnost

Filmska umjetnost ili sedma umjetnost jeste jedna od najmlađih umjetnosti uopće, a koja postaje sve više karakteristična za savremenu kulturu. Nesporno je da je film značajan društveni fenomen i kao takav trpi trojaki uticaj društva. Kao prvo, film se kao umjetnost razvio tek krajem 19. stoljeća, druga bitna stvar jeste da se socijalni karakter filma ogleda u činjenici da je to umjetnost koja je u većoj mjeri nego druge umjetnosti zasnovana na principima kolektivnog stvaralaštva i saradnje, te treće film je umjetnost sa najmasovnijom publikom, veliki je rival muzici i književnosti (Nakičević, 2011:76.).

Popularnost filmske umjetnosti se ogleda i u tome što film zahtijeva manje energije za tumačenje smisla i niži stepen aktivnosti kod publike, to je jedan od ključnih razloga što on uzima primat u odnosu na literaturu. Danas svi dobivaju informacije putem TV-a, a film i jeste začet kao umjetnost za mase. Sa komunikološkog stanovišta, kao i teorija umjetnosti, film se više nego ikad udaljio od svojih umjetničkih aspekata i postao industrija pokretnih slika (Panjeta, 2006.).

Danas je film postao čista industrija čemu svjedoči Hollywood ali sa sociološkog aspekta i historija filmske umjetnosti oslikava kulturu jednog naroda kroz tematiku koju obrađuje u određenim vremenskim periodima. U Bosni i Hercegovini u posljednje vrijeme se više razvija bosanskohercegovačka kinematografija naspram ex-Yu kinematografije koja je prije obilježila ove prostore. Uspjesi iz prethodnih godina, kao što su Oskar iz 2002. godine za Danisa Tanovića (film „Ničija zemlja“), nagrada Evropske filmske akademije u Rimu za kratki film „10 minuta“ Imamović Ahmeda, Srebreni leopard iz Locarna 2003. godine za Pjera Žalicu (film „Gori vatra“), Tigar iz Rotterdama 2004. godine za Srđana Vuletića (film „Ljeto u zlatnoj dolini“), Zlatni medvjed iz Berlina 2006. godine za Jasmilu Žbanić (film „Grbavica“), Grand Prix Cannes Film Festivala 2008. godine za Aidu Begić (film „Snijeg“) i brojni drugi, sve ovo jasno pokazuje da bosanskohercegovačka kinematografija ima potencijala.

Paradoksalno je to da je Bosna i Hercegovina, sa samo oko 120 igranih filmova za malo više od jednog vijeka, izrodila filmske autore svjetskog glasa. Sa sociološkog aspekta neophodno je sagledati koje su to tematike zastupljene u ovim filmovima, te se može zaključiti da su bosanskohercegovački filmovi pretežno ratne tematike i predstavljaju osvrt na razarajuća dešavanja devedesetih godina, pa čak i jedan vid katarze za publiku (Nakičević, 2011:79.).

4.1.3. Arhitektura kao umjetnost u BiH

Iako svaki grad u svom urbanom tkivu sadrži tragove vremena, teško je njegov nastanak, razvoj, preoblikovanje kao i urbanu dekadansu, uz čitavo bogatstvo značenja koje izvire iz gradskog načina života, jednostavno svesti na ograničenu vremensku i društvenu sekvencu. Grad je bio i ostao promjenjivi fizički okvir unutar kojeg su se stvarale, egzistirale i smjenjivale različite društvene formacije, a koje su, svaka na svoj način, ugrađivale u strukturu grada svoj svjetonazor (Čamo, 2016:51.).

Odnosno, kroz arhitekturu, na matrici savremenog grada utisnute su urbane mijene koje se očitavaju kroz različite pojavne oblike grada, karakteristične za određeni historijski period, geografsko područje i društvenu zajednicu. Društvena i politička moć se iskazuju preko kontrole kako historije tako i prostornog okruženja, odnosno kroz arhitekturu grada (Radović, 2013:37.).

Ono što čini društvenu zajednicu jednog grada, ono što usmjerava dalji razvoj grada, jesu građani. Termin građanina obuhvata više različitih pojmova, označava stanovnika grada, zatim pripadnika buržoaske (građanske) klase, državljanina neke države. Međutim, u najopštijem smislu označava čovjeka, pojedinca koji u nekoj društveno-političkoj zajednici ostvaruje svoja prava i dužnosti. Građanin prerasta u kategoriju građanstva, što znači da građanin nije pripadnik relativno uskog kruga već obuhvata i šire društvene slojeve koji svoja prava i dužnosti šire u svim oblastima života i ostvaruju svoja građanska prava, koja sada obuhvataju i lična, socijalna, kulturna (Todorović i Nedović, 1996:73.).

Ako se grad posmatra kao tekst, onda je moguće vidjeti kako ga čitaju oni koji ga stvaraju, oblikuju i transformišu – njihovo čitanje grada određuje i njihovo stvaranje grada (Radović, 2013:35.) i to je ključna uloga građana.

Također i imena ulica u sebi sjedinjuju historiju i geografiju, prostornu i vremensku komponentu i pozadinski upisuju ideologiju koju promovišu u svakodnevnicu ljudi. Pri ovakvoj ideološkoj inskripciji prostora prisutan je vrlo često dvosmjernan proces: komemoracija, odnosno označavanje prostora određenim pojmovima i/ili simbolima, te dekomemoracija tj. uklanjanje određenih pojmova i/ili simbola iz prostora – ova dva procesa su komplementarna i svjedoče o identitetskim politikama određene epohe (Radović, 2013:180.).

I dok različiti dijelovi topografije i arhitekture podijeljenih gradova šalju ideološke poruke prije svega sopstvenoj zajednici, pojedini elementi gradske arhitekture se kreiraju kako bi se obraćali prvenstveno „konkurentskim“ grupama. Sarajevo je idealan primjer ovakvih podjela unutar gradova, na kojima se zasnivaju i budući arhitektonski planovi izgradnje i urbanizacije.

Tako da se naročito u Srpskom Sarajevu odvijala ne samo rekonstrukcija već i potpuna konstrukcija grada jer je trebalo iz temelja stvoriti novi grad i u fizičkom i u simboličkom smislu. Administrativna linija između dva Sarajeva se ne može prepoznati na prvi pogled, ali kao

neosporni indikator se može uzeti upravo arhitektura, naročito ona sakralnih objekata (Radović, 2013:179.).

Slijedom navedenog je došlo do prijedloga da se na brdu Zlatištu postavi krst u znak komemoracije stradalih srpskih civila, ali njegova simbolika je bila očigledna obzirom da je sa odabrane pozicije vidljiv iz skoro svih federalnih dijelova Sarajeva, dok je slabo vidljiv iz Srpskog Sarajeva, dakle publika je jasna (Radović, 2013:184.). Na sličnom tragu je i izgradnja spomen-crkve na Dobrinji 4, odnosno uz samu crtu razgraničenja podijeljenog Sarajeva.

Još jedan od gradova za ovakav primjer jeste grad Mostar. Tokom devedesetih godina na primjer, ulice u Mostaru su preimenovane tako da nose nazive po nizu prominentnih ličnosti iz hrvatske historije. Novija historija Mostara odlučujuće je determinisala njegov sadašnji administrativni status i lokalnu političku strukturu. Mostarska specifična svakodnevnica, čak i kad se mjeri standardima postratne Bosne i Hercegovine, učinila je ovaj grad odličnim uzorkom za istraživanja urbane kulture, historije i umjetnosti. U centru pažnje redovno je Stari most, njegovo uništavanje i kasnija rekonstrukcija (Radović, 2013:170.).

Slika 4 – Stari most (Izvor: <https://bit.ly/2RBnL0b>)

Rušenje i obnova Starog mosta jedni su od značajnijih događaja u urbanoj i simboličkoj prekonfiguraciji arhitekture Mostara, ali oni čine tek dio kompleksnog procesa promjene simboličke topografije grada koja se dešava u posljednje dvije decenije, a koja obuhvata selektivnu rekonstrukciju razorenog gradskog prostora. Jedan primjer toga je i obnova franjevačke crkve Svetih Petra i Pavla u zapadnom dijelu Mostara. Prilikom rekonstrukcije iste izgrađena je nova replika crkve sa dva i po puta višim zvonikom od originalnog. Simbolička intencija ove konstrukcije je očita i označava prisustvo ne samo katolika, nego hrvatskog naroda u etnički podijeljenom Mostaru (Radović, 2013:171.). Kad se novoizgrađeni zvonik stavi u kontekst šireg urbanog okruženja, također je očigledno da je njegovo podizanje ujedno i suprotstavljanje slike istočnog dijela grada koji se sastoji od niza minareta od kojih je ovaj zvonik viši.

Slika 5 – Franjevačka crkva svetih Petra i Pavla (Izvor: <https://bit.ly/2D3vfDW>)

Arhitektura kao i svaka umjetnost održava i trenutnu političko-ekonomsku situaciju u zemlji ali isto tako može podjednako manipulirati istom. Sadržaj i nacionalnog identiteta i kolektivnog pamćenja u najvećoj mjeri ovisi od politika i strategija vodećih društvenih slojeva i idejnog sistema koji zastupaju (Radović, 2013:33.).

Postoje dvije vrste pamćenja u građanstvu, jedno je komunikativno pamćenje koje se prenosi usmeno i obuhvata najviše tri generacije, a drugo je kulturno pamćenje u kojem se sadržaji prošlosti institucionalizuju u objektiviziranu kulturu i opstaju znatno duže u vremenu (spomenici, praznici, muzeji). I grad i građevine kao tekst, odnosno komemorativni nazivi ulica i drugih gradskih prostora predstavljaju dio ovakvog kulturnog pamćenja i historije (Radović, 2013:32.).

4.2. Kulturna raznolikost i univerzalnost kroz umjetnost u BiH

Ono što je oduvijek bilo karakteristično za Bosnu i Hercegovinu, a što se odražavalo i na njenu umjetnost, jeste činjenica da je to uvijek bila multikulturalna sredina. Prema dr. Repovac Hidajetu, Bosna i Hercegovina je danas podijeljena država sa destruiranim modelom multikulturalnosti (Repovac, 2000.). On dalje navodi da je multikulturalnost oduvijek bila karakteristika gradskih sredina, kao što su Sarajevo, Mostar, Banja Luka i drugi gradovi ali da je nakon rata mnogo ljudi sa sela doselilo u gradove što je dovelo do loma modela multikulturalnosti i doprinijelo mijenjanju ukupne kulturne i umjetničke slike Bosne i Hercegovine, mi ističemo da su i sama ratna dešavanja i nacionalističke podjele imale svoju ulogu u istom.

Posljednjih godina i kultura, pa samim tim i umjetnost u Bosni i Hercegovini, se nerijetko dijeli na pravoslavnu, katoličku i bošnjačku što nema nikakve veze sa autentičnom kulturom naroda u Bosni i Hercegovini. Dakle, i vjera postaje nešto što zalazi u sve aspekte svakodnevnice bosanskohercegovačkih građana, pa tako i kulturu i umjetnost, a vjerske zajednice jačaju svoj uticaj.

Na bosanskom tlu stoljećima su se ispreplitala patarenska, katolička i pravoslavna vjera, s tim da su sve tri konfesije pominjane u kontekstu bosanske države i bosanstva, posebno patarenska, koja je u dubrovačkom arhivu zavedena kao prava „vjera bosanska“ (Gavrilović, 2010:74.).

U kulturnom životu Bosne i Hercegovine između dva svjetska rata nije moglo biti većeg zamaha, za to su nedostajali elementarni preduslovi. Daleko najveći broj ljudi živi na selu od primitivne, ekstenzivne poljoprivrede a većina urbanih naselja postepeno se pretvara u kasabe bez dodira sa svijetom, a karakteriše ih što se ne otvaraju nove škole i elementarna pismenost opada. Ipak, i

pored ove atmosfere u jugoslavenskom kulturnom životu javlja se niz stvaralaca iz Bosne i Hercegovine kao što su bili Ivo Andrić, Isak Samokovlija i Hamza Humo. Sarajevski književni život naročito obilježavaju Jovan Kršić i Tin Ujević (Bosna i Hercegovina – fotomonografija).

Tridesetih godina, kada se mnogi jugoslavenski intelektualci i umjetnici približavaju komunističkom pokretu, književni i javni život se dinamiziraju. Centralne osobe tog vremena su bili Miroslav Krleža, Hasan Kikić, Zijo Dizdarević, Skender Kulenović, Novak Simić i Rizo Ramić.

U ovom periodu vidno je i učešće slikara iz Bosne i Hercegovine, jer osim starijih generacija koje su se javile uoči I svjetskog rata, sada se razvijaju i novi stvaraoci koji daju doprinos modernom jugoslavenskom slikarstvu. Takvi slikari su bili: Jovan Bijelić, Ivo Šeremet, Milivoj Uzelac, Mica Todorović, Ismet Mujezinović, Danijel Ozmo i mnogi drugi (Bosna i Hercegovina – fotomonografija).

Krajem 19. stoljeća u Bosni i Hercegovini iskristalizirali su se umjetnički stilovi obojeni sveprisutnom emocijom nacionalnog individualiteta Muslimana, Srba, Hrvata i Jevreja koji su se prije svega oslanjali na uvijek inspirativna iskustva tradicijskog kura iz kojeg su iznikli.

Osnovni elementi orijentalno-islamske umjetnosti prepoznatljivi su prvenstveno u monumentalnoj arhitekturi turskih gradova na bosanskom tlu, u njihovim sakralnim i javnim objektima, te u tradicionalnoj gradskoj, stambenoj kući. Sa urbanog stanovišta ti gradovi su označavali neosporni napredak i poboljšanje uvjeta življenja. Ali ovo je također period kada arhitektura razvija svoju estetsku tendenciju i postiže veliku umjetničku vrijednost. Isti slučaj u ovom razdoblju je bio i sa zanatima, gdje posebno treba istaći kujundžijsko-filigranski zanatⁱⁱ i kazandžijski zanatⁱⁱⁱ, te sposobnost knjigovezaca ili mudželita koji su vješto radili sa kožom. Tu su bili i kattati ili majstori za dekorativnu kaligrafsku epigrafiju^{iv} sa arapskim pismom i na orijentalnom jeziku, a vještina lijepog pisanja tj. kaligrafije bila je zastupljena i u ispisivanju po arhitektonskim površinama i nadgrobnim spomenicima (Gavrilović, 2010.). Sve ovo je vid reprezentativne umjetnosti koja oslikava jedan period u historiji Bosne i Hercegovine, zajedno sa raznim drugim umjetničkim rukotvorinama kao što su izrada ćilima i drvorezbarije.

U turskom periodu se razvila jedna književno-muzička umjetnička forma koja i danas predstavlja duh bosanskohercegovačke tradicije – sevdalinka. Za bosanske muslimane karakteristična je i

alhamijado književnost koja se javlja polovinom 17. stoljeća, a predstavlja književnost na maternjem, bosanskom jeziku sa prilagođenim arapskim pismom – arebicom.

Mnogi od historičara, književnika, putopisaca i naučnika iz reda bošnjaka ostavili su u naslijeđe dragocjena pisana svjedočanstva iz perioda turske i austrougarske vladavine, koja i danas daju vjernu sliku tog minulog vremena, kao što su na primjer: Muhamed Hevaju Uskufi, Ibrahim Alajbegović Pečevi, Nerkesi Muhamed, Mula Mustafa Bašeskija, te Umihana Čuvidina i brojni drugi (Gavrilović, 2010.).

Uticaj Srpske pravoslavne crkve protezao se od samog crkvenog graditeljstva, preko vjerske i prosvjetne do kulturne djelatnosti. Jedna od najvećih kulturnih vrijednosti bosanskih Srba jeste manastirska i crkvena umjetnost: predmeti rezbarstva i zlatarstva, crkveno fresko slikarstvo (srpsko-bizantski stil), te ikonografija i ikonopis, a poznati sarajevski majstori ikonopisa su bili: Neno Solak u 17. stoljeću, Sanko Daskal u 18. stoljeću i Risto Čajkanović u 19. stoljeću. Zasebna umjetnička djela su ikonostasi, odnosno pregrade između oltara i ostalog dijela crkve, ukrašeni naročito u drvenom redu.

Početak 19. stoljeća za Bosnu u Hercegovinu predstavlja kulturološki prijelaz od usmenog, kolektivnog ka individualnom književnom stvaralaštvu. Najmarkantnija ličnost u srpskoj književnosti 19. stoljeća je bio Vaso Pelagić, zatim i Staka Skenderova, te Gavro Vuković Krajišnik (Lovrenović, 2010.).

Kada je riječ o kulturnom životu Hrvata, neizostavan trag u književnoj umjetnosti su ostavili franjevci. Jedan od najjementnijih književnika bio je fra Matija Divković (1563 – 1631) čija su djela pisana i štampana bosanskim pismom, bosančicom. U 19. stoljeću, franjevačka književnost skoro sasvim napušta religiozni karakter i orjentiše se ka kulturnom i političkom preporodu u čemu je posebno uticajan bio Ivan Franjo Jukić (1818 – 1857), pisac koji se izjašnjava za emancipaciju književne umjetnosti od religije. Neophodno je spomenuti i fra Grgu Martića (1822 – 1905), čiji je rad uticao na kulturnu i političku književnu klimu tog vremena (Gavrilović, 2010.). Franjevci su svojim angažmanom radili na poboljšanju obrazovanja, te promociji umjetnosti.

Kada je riječ o jevrejskoj umjetnosti u Bosni i Hercegovini, u ovom periodu je bio u upotrebi židovsko-španjolski jezik – idiom, odnosno ladino (varijanta španjolskog jezika iz 15. stoljeća)

koji je bio poznati kao džudesmmo, romanse, šanjolit, a u književnosti je bio zastupljen klasični hebrejski jezik – ivrit. Sefardi su bili poznati po baladama pod imenom romansero, a tekstovi iz vjerske i svjetske književnosti pisani su raši pismom bez samoglasnika. Najistaknutiji stvaraooci rabinske književnosti su bili rabin David Pardo, Jichak Pardo, Kalmi Baruh, Moša Danon, Eliezer Sentov Papo i Eliezer Jichak Papo (Gavrilović, 2010.). U Sarajevu se i danas čuva poznata Hagada, kodeks nastao u Španiji u 13. i 24. stoljeću, a koji sadrži zbirku molitvi i pjesama i predstavlja svojevrsni komad umjetnosti koji svjedoči i jednom razdoblju Bosne i Hercegovine.

4.2.1. Predanja kao obilježja kulture i umjetnosti u BiH

Jedan oblik književne umjetnosti u Bosni i Hercegovini svakako jesu narodna predanja koja u sebi sadrže jednu kompletnu historiju gradova. Predanja sadrže mitska shvatanja sačuvana sve do naših dana o najstarijem danas iščezlom stanovništvu u Bosni i Hercegovini, o njegovom zanimanju i osobinama, tragovima i sudbini starih naselja, gradova i varoši, kulturnih mjesta i komunikacija, te istaknutih ličnosti koje je narod pamtio i uspomenu na njih čuvao u usmenom predanju (Palavestra, 2004:1.).

Predanja obuhvataju dakle i prelomne događaje iz prošlosti naroda u Bosni i Hercegovini, uključuju predanja o osmanlijskim osvajanjima u XV vijeku i propasti bosanske samostalnosti, kao i kompleks predanja o viševjekovnom razdoblju osmanske vlasti u kojem je formirana bitno drugačija nova konfesionalna i etnička situacija u Bosni i Hercegovini, izmijenjen geografski položaj njenog srednjovjekovnog stanovništva i njegov društveni klasni položaj (Palavestra, 2004:5.). Mi smo ovdje izdvojili samo neke od primjera poznatih bosanskohercegovačkih građana i predanja koja stoje iza njihove izgradnje.

Slika 1 – Kozja Čuprija (Izvor: https://www.timediver.de/Bosnien_Herzegowina_Sarajevo.html)

Pričalo se da su taj most sagradila dva brata kozara kad su čuvajući ovce oko gaza na Miljacki gdje je danas most, pronašli skriveno blago. Tim blagom jedan brat je sagradio most preko Miljacke, a drugi džamiju na Bistriku koja se naziva i Kečedžijinom džamijom jer na turskom „keč“ znači koza (Palavestra, 2004:261.).

Slika 2 – Čumurija Čuprija (Izvor: <https://bit.ly/2I1QDiP>)

Ćuprija sagrađena u blizini sabljarske čaršije gdje su bakali i trgovci istresali mangale, posude za držanje žara, kako bi se zimi grijali po dućanima i po tom garu od ćumura prozvala se Ćumurija ćuprija (Palavestra, 2004:260.).

Slika 3 – Begova džamija (Izvor: <http://divithana.com/vijesti/historija-kamena-gazi-husrev-begova-dzamija/>)

Turski car je naredio Husrev-begu da sagradi dvije džamije u Sarajevu, jednu za cara a jednu za bega. Kada je gradnja dovršena car je našuo da je jedna džamija veća i raskošnija, te naredi Husrev-begu da onu koju je namijenio sebi da caru, a sebi zadrži onu koju je namijenio za cara. Time se car prevario ne znajući da je ljepša i veća džamija bila svakako namijenjena njemu, tako se Husrev-begovom prozva veća i kićenija džamija, a Carevom manja i skromnija. Kažu da je Careva džamija veća u tome što je u njoj munari sagrađeno 118 stepenica, a u Husrev-begovoj samo 115 (Palavestra, 2004:469.).

Bitno je naglasiti da je u usmenoj književnosti bilo sve do nedavno uobičajeno razmatranje usmenih narodnih pripovijetki i usmenih predanja u istoj ravni. Tek u novije vrijeme pristupilo

se detaljnijem razdvajanju ovih dviju kategorija usmene proze koje na različite načine oslikavaju historiju jedne zemlje i naroda.

4.3. Kulturna raznolikost i univerzalnost kroz umjetnost kao faktor razvoja društva

Umjetnička proizvodnja je izuzetno široko i šaroliko područje kulture u kojem istodobno do izražaja dolaze doživljaji, osjećaji, dimenzije želje i individualnog i kolektivnog imaginarija, predodžbe prirodne i društvene stvarnosti, te poimanje svijeta i života.

Pojam umjetnost je problematičan jer nema apsolutnih kriterija za razlučivanje između onoga što je autentična umjetnost od onoga što nije. Osnovni doprinos sociologije umjetnosti se ogleda u tome što je istakla kako se kriteriji na temelju kojih se neka određena izražajna forma definira kao umjetnička vremenom mijenjaju ovisno o društveno-kulturnim kontekstima, posebno kad je riječ o društvenim strukturama (klase i slojna stratifikacija) (Crespi, 2006:102.).

Posebnost umjetnosti u odnosu na druge oblike simboličkog posredovanja koji se uobičajeno koriste u društvenom životu, kao i u odnosu na oblike posredovanja koji se tiču specifičnih područja značenja pretežno spoznajnog ili normativnog tipa prvenstveno proizilazi iz važnosti što je u umjetnosti zadobivaju dimenzije mašte i metaforičkog izraza, te naglašena pozornost i svijest o korištenom formalnom mediju.

Jedno od mnogih tumačenja umjetnosti koje sociologija umjetnosti nudi jeste razumijevanje iste polazeći od općih kategorija teorije društvenog djelovanja u njegovu odnosu sa simboličkom dimenzijom društva (Crespi, 2006:103.).

Sociolozi ističu kako su procesi umjetničkog stvaralaštva uvijek rezultat složenog sklopa ekonomskih i društvenih uvjeta kao i saradnje mnoštva aktera s određenim institucijama (umjetničke akademije, škole, galerije...). Sociološko stajalište je najbolji pristup analizi umjetnosti jer istovremeno vodi računa o utjecaju društvenih uslova na umjetnički izraz i o relativnoj autonomiji umjetnosti, to jest o njenoj anticipacijskoj i revolucionarnoj sposobnosti u odnosu na kodificirane forme postojeće kulture (Crespi, 2006:104.).

S jedne strane umjetnost se može očitovati kao slavljenje i veličanje društvenih vrijednosti, dok s druge strane se često očituje i kao nešto što dovodi u pitanje tradicionalne estetske obrasce jer je umjetnost duboko inovativni element društva koji otvara nova tumačenja stvarnosti i individualnog i kolektivnog društvenog iskustva.

Historijski odnosi umjetnosti i društva pokazuju da je umjetnost, daleko od toga da bude neka stvarnost otrgnuta od društvenog konteksta, rezultat složenog niza odnosa u kojima igraju ulogu kreativni elementi i strukturalne uvjetovanosti, kao i individualni i kolektivni faktori (Crespi, 2006:106.). Umjetnost se stoga istovremeno pojavljuje i kao odraz i kao simptom društvenog iskustva i kao jedan od konstitutivnih elemenata procesa konstrukcije same društvene stvarnosti.

5. NEZASTUPLJENOST KULTURE I UMJETNOSTI KAO UZROK EKSPANZIJE MASOVNE KULTURE

5.1. *Obrazovanje i umjetnost*

Umjetnički sadržaji bitna su dimenzija obrazovnih institucija na razvoj djeteta i mladih. Potrebu za lijepim već je pokazivao i prvobitni čovjek ukrašavanjem svojih nastambi. Na nužnost uključivanja umjetničkih sadržaja u proces odgoja i obrazovanja ukazivali su još antički filozofi. Umjetnički odgoj se i pojavio upravo u antičko doba a ostaje prisutan i danas. U antičkom odgojnom sistemu njegovale su se različite umjetničke discipline: govorništvo, muzičko izražavanje – pjevanje i sviranje na kitari i liri, likovno izražavanje – slikanje i modeliranje, dok se danas umjetnost u obrazovnom sistemu svodi na učenje osnovnih činjenica i tehnika i shvata kao „sekundarni predmet“.

Platon prvi upozorava na značaj lijepog i estetskog u odgoju i obrazovanju. U svojim pogledima zastupa mišljenje prema kojem estetski senzibilitet djeluje na etičku dimenziju ličnosti i potiče dobrotu te tako omogućuje postizanje unutrašnjeg sklada ličnosti pojedinca (Mendeš, Hicela i Pivac, 2012.), što je kasnije značajno za njegovu ulogu u društvu i dalji razvoj istog i njegove kulture, jer kako smo rekli umjetnost je odraz jednog društva.

Pozitivan stav prema umjetničkim sadržajima u obrazovanju izrazio je i Aristotel. Prema njegovom umjetnički odgoj nužno usmjerava pojedinca na mogućnosti izbora dobrog i razlikovanja dobrog od lošeg u svijetu koji ga okružuje (Mendeš, Hicela i Pivac, 2012.).

Iako srednji vijek donosi brojne pedagoške ideje u kojem umjetničko obrazovanje nema mjesto koje mu pripada, neki tragovi umjetničkog obrazovanja mogu se ipak prepoznati u pojedinim obrazovnim sistemima. U različitim vjerskim školama koje se otvaraju u srednjem vijeku njeguju se likovni i muzički izraz u osnovi u funkciji vjerskog obreda. Muzika, lirika i arhitektura trebali su na odgovarajući način poslužiti isključivo religijskim naučavanjima.

Humanizam i renesansa tek označavaju veliki preokret u društvu, pa tako i u obrazovnom sistemu. U školama se proučavaju antička kultura i umjetnost. Različite forme umjetničkog

izražavanja i stvaranja (slikarstvo, kiparstvo, književnost, muzika, pokret, odijevanje i dr.) ovom razdoblju daju poseban pečat. Sve je to imalo snažan utjecaj na afirmaciju lijepoga u odgoju.

Krajem devetnaestog stoljeća na pedagošku scenu je nastupio Pokret za umjetnički odgoj. Osnovna je teza pokreta bila "*odgoj za umjetnost pomoću umjetnosti*", razvijanje kod mladih osjećaja za lijepo i smisla za stvaranje lijepog. Pokret koji je nastao u Engleskoj, te se proširio i u druge europske zemlje (Mendeš, Hicela i Pivac, 2012.). Odjeka je imao i u našim krajevima. Ideje Pokreta za umjetnički odgoj svoje su mjesto našle u različitim nastavnim predmetima (doživljaj i dramatizacija teksta u nastavi materinskog jezika, slobodno crtanje u nastavi crtanja, ljepota u izvođenju oblika u ručnom radu, sklad pokreta u gimnastici i dr.). Posebnu pažnju umjetničkom odgoju posvećuju različite alternativne koncepcije odgoja i obrazovanja: Montessori (danas najviše zastupljen u Bosni i Hercegovini u privatnim školama), Agazzi, Waldorf i Reggio (Mendeš, Hicela i Pivac, 2012.). Umjetničko izražavanje i stvaranje u kontekstu različitih pedagoških koncepcija odgoja i obrazovanja smatra se bitnom sastavnicom uticaja na razvoj ličnosti. Uvidom u savremene nacionalne kurikule različitih zemalja vidljivo je da svi potiču i umjetničku senzibilizaciju dok smatramo da to u Bosni i Hercegovini nije slučaj.

5.2. Mediji i zastupljenost kulturnih i umjetničkih sadržaja u BiH

Mediji su produkt društva isto kao što su to kultura i umjetnost. To je ono što medije i kulturu i umjetnost stavlja u kontekst sociološkog, jer je nastanak medija uvjetovan ljudskim radom baš kao što su i kultura i umjetnost, te je skoro nemoguće razdvojiti ove pojmove (Alić, 2010:45.).

U Bosni i Hercegovini ne postoje specijalizirani mediji koji su fokusirani na umjetnost, te smo se stoga opredijelili da analiziramo online medije kao najpristupačnije i to one koji su najposjećeniji i uporedimo koliko oni zapravo sadržaja vezanih za umjetnost i kulturu objavljuju, odnosno šta oni svrstavaju u te kategorije. Odabrano je 7 popularnih portala na osnovu analize Alexa softvera¹, te će u tabeli biti prikazani sedmični prosječni broj vijesti u rubrikama kulture i umjetnosti ovih portala, kao i teme zastupljene u istim.

¹ www.alexacom

Ovime ćemo dobiti u uvid kakvi su to online portali koje bosanskohercegovački građani najviše posjećuju, šta je to što njih zanima u online medijima, odnosno da li mediji doprinose razvoju masovne kulture i umjetnosti punoj kiča i šunda. Pri gledanju prikazanih rezultata u tabeli treba imati na umu da ovdje kvantitet nije bitan, već kvalitet vijesti.

Tabela 1 - Prikaz kulturnih i umjetničkih sadržaja na najpopularnijim bosanskohercegovačkim portalima

NAZIV PORTALA	ANALIZA SADRŽAJA	KULTURNI SADRŽAJ PORTALA
Klix.ba	Najčešće je riječ o najavama kulturnih i umjetničkih dešavanja, fokus je na informaciji a ne na edukaciji.	Prosječni broj objava u sedmici jeste 32 vijesti vezane za kulturu i umjetnost. Kultura se nalazi u kolumni “Magazin”.
Avaz.ba	Rijetke vijesti o kulturi ili umjetnosti se odnose samo na najave dešavanja iz ovih oblasti.	U prosjeku objavljuju 3 vijesti kulturnog ili umjetničkog sadržaja sedmično. Kultura se nalazi u kolumni “Lifestyle”.
Vijesti.ba	Od 13 vijesti najmanje dvije se odnose na najavu populističkih “kulturnih” dešavanja, kao što su neke predstave za narodne mase.	Prosječno objavljuju 13 vijesti sedmično iz oblasti kulture. Kultura se nalazi u kolumni “BiH”.
Radiosarajevo.ba	Pokrivaju širok raspon vijesti među kojima su i kič i šund u umjetnosti i kulturi.	Prosječno objavljuju 15 vijesti sedmično iz oblasti kulture. Kulturu svrstavaju pod kategorije “Metromahala”.
Dnevnik.ba	Uopće nemaju kolumnu za kulturu, objavljuju neke sadržaje vezane za kulturu ali samo ukoliko su senzacionalistički.	Teško je procijeniti prosječan broj objava kad kultura nije zasebna kategorija.
Buka.com	BUKA magazine jeste magazine sa sjedištem u BL koji se kroz svoj rad bori za prava žena, manjina i protiv korupcije u politici, te ove	Buka portal ima zasebne kolumne za kulturu i kulturna dešavanja, te radi dosta na promociji istih i podsticanju mladih da se bave pisanjem i

Oslobođenje.ba	<p>teme dosta prožimaju i vijesti o kulturi i umjetnosti.</p>	<p>aktivizmom kroz razne konkurse i projekte. Prosječno u sedmici objave 10 vijesti vezanih za kulturu. Mana je što u istu rubriku stavljaju i kulturu i zabavu.</p>
	<p>Oslobođenje.ba jeste još jedan portal nastao na osnovu printane dnevne štampe. Portal koji se bavi bosanskohercegovačkim problemima u politici i ekonomiji ali i regionalnim i globalnim temama a manje fokus stavljaju na umjetnost.</p>	<p>Ovdje kulturu smještaju pod rubriku “opušteno” u kojoj govore o kulturi življenja, muzici i filmu ali i o estradi, seksu, životinjama i modi. U prosjeku objave 10 vijesti sedmično vezanih za kulturu ali je očigledno da je to tema kojom se ne bave ozbiljnije.</p>

5.3. Masovna medijska kultura

U današnjici, medijska kultura je dominantna kultura naše svakodnevnice – prosječan bosanskohercegovački građanin više provodi više od trećine svog vremena u slušanju radija, čitanju novina, gledanju TV-a ili filma, idući u kupovinu i predajući se čarima medijske kulture (Bojović, 2010.). Tako ta moćna i rasplinuta mas-medijska produkcija kolonizira društvo i klasičnu kulturu, namećući se i društvu i kulturi, kao glavna matrica, kao „mainstream kultura“ ili „mainstream društvo“ (Fejzić-Čengić, 2009.), te se takvo stvara masovna kulturna industrija.

Šta je zapravo kulturna industrija? Aodrno i Horkheimer kažu da „s obzirom na takav razvoj, industrijski kapitalizam prodire sve dublje u kulturni život, stvarajući nove oblike dokolice i masovne zabave, u razmjerama koje su nekad bile nezamislive. Sve ove promjene su obuhvaćene pojmom „kulturna industrija“ (Lorimer, 1998.).

Sa svim ovim novim trendovima razvoja, utjecaj koji umjetnost vrši na savremeno društvo izražava se na dvostruk način: opštim preobražavanjem predmeta koji obrazuju ono što se zove ukrasom života i u posljednje vrijeme razvitkom teoretskih razmatranja u umjetnosti (Francastel, 1964.). Ove tvrdnje potkrijepljene su na primjerima reklame jer reklama igra značajnu ulogu u

savremenom životu, a proizišla je direktno iz umjetničkih tehnika kada je prešla iz oglašavanja izrekama na čisto vizuelnu formu. Tako reklama učestvuje u najezoteričnijem razvoju umjetnosti jednog vremena a sveprisutna je, naročito u kulturnoj industriji.

Kada danas govorimo o kulturi, shvatamo ju samo kao jedan od mogućih pojmova, kao jednu od kultura. Novinari su ti koji pomažu stvaranju masovne kulture ali oni o kulturi mogu samo obavijestiti, kulturu se može kritikovati, kulturni projekti se mogu poticati, kulturne vrijednosti mogu se i moraju predložiti svijetu, a na taj način se čuva identitet jednog naroda. I dok se tradicijska kultura u Europi njeguje kao jedan od temelja identiteta uz njegovanje starih obrta i čuvanje arhitekture, u Bosni i Hercegovini je sve donedavno situacija bila potpuno drugačija.

Žalostno je to da Bosna i Hercegovina, kako smo predložili, ima jednu od najinteresantnijih historija, tradicija i umjetnosti isprepletenih multikulturalnošću, a opet za to se danas brinu tek rijetki. Pa dok pola Bavarske hoda u narodnim nošnjama, Prag živi od tradicijskih obrta, europski restauratori štite starinske forme osobito drvene arhitekture, svjetski kreatori poput Missonija i KENZA promoviraju narodno stvaralaštvo u svojim kreacijama (Tomašić, 2009.), a u Bosni i Hercegovini sve to polako nestaje dok se krivac nerijetko traži u medijima koji zbog masovne kulture ne dozvoljavaju dovoljno prostora tradicionalnoj kulturi i umjetnosti. Upravo to je ono što treba mijenjati – svijest o vlastitom identitetu i vlastitim vrijednostima, kako bismo dali prostora očuvanju historije. U posljednje vrijeme javni mediji to i čine, a posebno nevladin sektor kroz razna udruženja i projekte nastoji ponovno oživjeti i očuvati bosanskohercegovačku historiju, tradiciju i umjetnost.

Ipak, većina bosanskohercegovačkih masovnih medija, djeluje prema istom uzorku kao i globalni svjetski mediji. Tržište, prihod, čitanost, gledanost i slušanost glavni su kriteriji, ne zato da bi dokazali kvalitetu, već da bi time opravdali prodaju svog prostora oglasnim agencijama. Dakle, i u bosanskohercegovačkim masovnim medijima susrećemo se s istim pojavama kao u svjetskim medijima. Nema bitnih razlika. Komercijalni mediji i u domaćem kulturnom stvaralaštvu traže one tiražne elemente koji su specifični za izvještavanje o komercijalnoj kulturi, odnosno masovnoj kulturi. Znači, o kulturi će se pisati, ali površno i uglavnom samo kada je riječ o neprimjerenim slučajevima.

ZAKLJUČAK

Predmet i tema rada jesu bili predstavljanje kulturne raznolikosti i univerzalnosti kroz umjetnost u Bosni i Hercegovini sa ciljem istraživanja načina na koje su isti izraženi kroz bosanskohercegovačku umjetnost, dok se sam problem rada odnosio na to da se ustanovi koje su to prepreke daljeg razvoja bosanskohercegovačke umjetnosti i raznolikosti, odnosno multikulturalnosti kroz istu.

Ono što smo zaključili kroz rad jeste da je svaki period u Bosni i Hercegovini imao jedan dominantan oblik umjetnosti kroz koju je najlakše opisati društveno-političku situaciju u tom trenu. Tako su za nas u osmanskom i Austro-ugarskom periodu najznačajniji bili arhitektura i književnost, u jugoslavenskom periodu film i muzika za koju i Adorno ističe da se u nekim muzičkim formama može prepoznati odraz ideologija i totalitarizirajućih oblika represije svojstvenih masovnom društvu kapitalističkog tipa (Crespi, 2006:110.), te je u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini to arhitektura kroz simboličku obnovu razrušene i podijeljene zemlje, dok se slikarstvo proteže kroz sve periode.

Smatramo da smo uspješno realizovali postavljene društvene ciljeve istraživanja. Kada je riječ o utvrđivanju nivoa zastupljenosti masovne kulture u bosanskohercegovačkim medijskim sadržajima, fokus smo stavili na online medije koji su trenutno najpopularniji oblici medija a i zbog bolje preglednosti sadržaja istih, te smo kroz poglavlje *Nezastupljenost kulture i umjetnosti kao uzrok ekspanzije masovne kulture*, tačnije kroz dio o medijima i zastupljenosti kulturnih i umjetničkih sadržaja, utvrdili da na najpopularnijim bosanskohercegovačkim online portalima kultura i umjetnost jesu zastupljene teme ali da je tu najčešće riječ samo o najavama aktuelnih dešavanja, predstava i filmova, što su nerijetko i plaćene promocije. Odnosno utvrdili smo da nedostaje posvećenosti stvarnoj raznolikosti u bosanskohercegovačkom društvu i promociji umjetnosti kroz historiju. Ono što smatramo da smo postigli ovim sažetim prikazom kulturalnih razlika kroz umjetnost u Bosni i Hercegovini jeste da smo doprinijeli podizanju opće svijesti javnosti o sve štetnijim uticajima masovne kulture i nedostatku kulturne raznolikosti i univerzalnosti, te da ćemo podstaći mlade ukazujući na ovaj problem da učestvuju u kreiranju više sadržaja koji se tiču klasične kulture i kulturnih dešavanja. Naposljetku smatramo da ovim

radom možemo edukovati širu javnost o značaju kulturne raznolikosti kroz umjetnost, te da također ovaj rad može biti dobra osnova za dalja akademska istraživanja ove problematike.

Postavljeni sistem hipoteza je također uspješno dokazan kroz teorijsko istraživanje.

✓ H0: Kulturna raznolikost i univerzalnost u Bosni i Hercegovini je ugrožena.

U Bosni i Hercegovini oblast kulture je decentralizirano uređena. Na nivou entiteta postoje ministarstva nadležna za pitanja kulture i to u Republici Srpskoj Ministarstvo prosvjete i kulture a u Federaciji Bosne i Hercegovine Ministarstvo kulture i sporta. U Federaciji Bosne i Hercegovine nadležnosti u oblasti kulture dalje su na nivou kantonalnih ministarstava. Brčko Distrikt Bosne i Hercegovine ima odjel nadležan za pitanja u oblasti kulture (Vijeće ministara BiH, 2008:4.). Sektor kulture u Bosni i Hercegovini, u odnosu na druge sektore, u proteklom periodu bio je znatno marginalizovan. Institucije kulture, nauke i umjetnosti u Bosni i Hercegovini nalaze se u teškom materijalnom, kadrovskom i organizacionom stanju i zahtijevaju značajniju podršku institucija vlasti. Učešće nevladinog sektora u kreiranju kulturne politike je značajno, ali je nedovoljno podržano sistemskim mjerama i kulturnom politikom. Imajući u vidu realno ekonomsko i socijalno stanje u kojem se nalazi Bosna i Hercegovina nije realno očekivati da će liberalizacija tržišta i potpuno prepuštanje kulture slobodnom tržištu omogućiti intenziviranje njenog razvoja bez prisustva institucionalne podrške od strane svih nivoa vlasti. Bosna i Hercegovina je zemlja koja je još uvijek u tranziciji. Rat je u Bosni i Hercegovini prouzročio brojne prisutne probleme. Pored ratnih razaranja, u kojim je stradalo mnogo stanovništva, veliki broj ljudi je napustio zemlju i taj trend odlaska iz zemlje, u nadi boljeg života, traje i danas. Očekivalo se da će se mnoge porodice, raseljene u toku rata, jednog dana vratiti na svoja ognjišta. Međutim, danas je sve očitije da je taj povratak slab i da su se one, uglavnom uspješno, asimilirale i integrirale u zemlje koje su ih prihvatile. Naravno da oni ne zaboravljaju svoju zemlju i nastoje kulturom, jezikom, tradicijom i običajima predstavljati Bosnu i Hercegovinu u svijetu. U 117 zemalja svijeta Bosna i Hercegovina ostavlja svoje tragove zahvaljujući ovim pojedincima ili grupama (Vijeće ministara BiH, 2008:5.). Potrebno je razvijati svijest o kulturi, podsticati nove inicijative u institucionalnoj i subinstitucionalnoj sferi kulture, partnerstvo s drugim sektorima kao i međunarodna partnerstva.

- ✓ H1: Mediji, a naročito društvene mreže i online portali doprinose i olakšavaju ekspanziju masovne kulture.

Masovni mediji su imanentno kulturna činjenica. Teško je zamisliti kulturnu sliku neke zemlje a da u nju nisu uključeni mediji i bez valorizacije njihova doprinosa kulturnim dobrima. Kulturni identitet neke zemlje satkan je i od medijskih priloga, a vrhunski medijski proizvodi uvijek su prepoznatljivi i u širem kulturnom okružju. Loši masovni mediji karakteristični su za kulturno nerazvijene sredine. Nedostatak ozbiljnih novina, kvalitetne javne televizije i dobrog radio programa govori i o stanju duha u nekoj zemlji, o snazi intelektualaca te općoj društvenoj klimi, uključujući i stepen demokracije (Malović, 2005.).

Razvijene zemlje financijski potiču javne medije da ne bi bili komercijalizovani, baš kao što potpomažu bogato kulturno stvaralaštvo iz čega proizilaze brojna pitanja. Jesu li to stvarne vrijednosti ili tek projekcije onoga što ljudi koji odlučuju o financiranju kulture i javnih medija misle da je kvalitetno? Zbog čega je umjetnost koja ima prolaz na tržištu »komercijalna« pa time manje vrijedna i jesu li masovni mediji zavidnih naklada, slušanosti i gledanosti isključivo tabloidi i *infotainment*? Nisu li često kulturna dešavanja obilno potpomognuta državnim novcima i ispod svakog umjetničkog nivoa?

Masovni mediji su ozbiljni proizvođači kulturnih dobara. Savremeni film nezamisliv je bez uloge TV-a, dnevne novine su postale utjecajan distributer knjiga, šta god mi mislili o tome, a mediji svakodnevno potiču različite umjetnike na stvaranje, pa ih čak i nagrađuju. Ipak, masovni mediji su ujedno i najvažniji informator o svim kulturnim dešavanjima, a svojim vijestima, recenzijama, kritikama i ostalim medijskim oblicima izvještavaju javnost o recentnoj kulturnoj produkciji, te ju kritički valoriziraju i time utječu na javnost (Malović, 2005.). Neki masovni mediji, poput štampe, žive od drugih medija, poput televizije, dakle i oni su neraskidivo povezani.

Konačno, slojevitosti odnosa masovnih i online medija i kulture moramo svakako dodati i odnos globalnih kulturnih i medijskih trendova i vlastite, nacionalne produkcije. Globalizacija se najprije u punom intenzitetu pojavila u masovnim medijima, nametnuvši moćnu globalnu produkciju popularne kulture, poput filmova, TV serija, knjiga i muzike. Medijske kuće, poslujući na komercijalnoj osnovi, ne mogu zanemariti svjetske hitove, pa tako imamo jasno prepoznatljivu i svima na svijetu poznatu globalnu produkciju, koja se istovremeno vrti na svim

svjetskim TV i radio stanicama, o kojoj pišu sve novine, a nema web portala koji ih ne prenosi. Nacionalna kulturna dobra teško mogu konkurisati tim globalnim trendovima, pa dolazi do očigledne neravnoteže globalnih trendova s nacionalnim. To je činjenica i u većim, razvijenijim zemljama, a ne samo u malim tranzicijskim državama poput Bosne i Hercegovine.

- ✓ H2: Prihvatanje uniformisane i populističke kulture i umjetnosti ima negativne efekte na društvo.

Neupitno je da nema ljudskog društva bez kulture i iz toga bi se moglo zaključiti da ne postoji ni društvo koje nema kulturu, odnosno kulturnu politiku ali samo postojanje kulture ne mora da znači da je pravac njenog razvoja određen ciljevima zadataka koje treba ostvariti uz pomoć odgovarajućih mjera, instrumenata i aktivnosti (Dragičević-Šešić i Stojković, 1994:31., kako je to citirano u Bakić, 2013:117.). Ono što je značajno jeste da kulturna politika jedne države predstavlja namjerne, manje ili više sistematske intervencije države, odnosno njenih organa u oblast kulture s namjerom da se kultura usmjeri ka određenom pravcu (Bakić, 2013.), a u posljednje vrijeme masovni mediji vladaju društvom otvarajući sve više kanala za prodiranje masovne kulture i umjetnosti dok vlast ne poduzima konkretne korake u zaštiti kulturnog naslijeđa Bosne i Hercegovine. Brojni su negativni efekti masovne kulture i umjetnosti po jedno društvo. Negativno je to što uniformisana i populistička kultura i umjetnost ne traže misaoni napor i kritičko promišljanje individue. Najčešće vode prema kiču i šundu, a time i potrebu stvaranja kič-odnosa i formiranja kič-čovjeka, o čemu smo kroz rad govorili. Takav profil je prilično štetan u pogledu kultivisanja potreba i moralnog, duhovnog i intelektualnog uzdizanja čovjeka i društva. Što je veća koncentracija kiča i šunda to je manje pravih vrijednosti i bogatstva duha a humanistički ciljevi sve su dalje od fundamentalnog ljudskog ostvarenja, a sve bliže sterilnim institucionalnim rješenjima. Negativno je i to što pojedini masovni umjetnički produkti guše težnju za originalima i visokom kulturom. Zatim je tu i problem što masovna kultura skraćuje, prerađuje, homogenizuje sadržajno i mehanički originalna umjetnička djela kako bi na taj način bila dostupna masama (jeftini poster i kopije umjetničkih djela, ekranizacija književnih dostignuća...) i na taj način devalvira često i neprolaznu vrijednost. Svi mogući suveniri i jeftine kopije samo su iskaz degradacije vrijednosti zarad masovne upotrebe i stvaranja profitabilnog trenda.

- ✓ H3: Masovna kultura unatoč svojoj popularnosti i dalje ima negativne konotacije bezvrijednosti i nedostatka tradicije.

Brojni autori odavno naglašavaju funkciju masovnih medija u manipulaciji sviješću i ideološkoj indoktrinaciji koju vrše elite moći i druge političke i ekonomske interesne grupe. Među njima su i Horkhajmer (Horkheimer) i Adorno (Adorno) sa svojim pojmom kulturne industrije kao organizovane proizvodnje kulture na pretežno ekonomskim i političkim interesima (Božilović i Petković, 2013.). Glavna funkcija tih industrija sastoji se u tome da se mase naviknu na konformizam, podvrgavajući cenzuri svaki nesložan glas. Sistem proizvodnje masovne kulture svojim sadržajima (koji se plasiraju putem masovnih medija) normira ponašanja tako što svemu nameće sličnost i uniformnost, pri čemu je svako osvješćivanje o vlastitom položaju postalo gotovo nemoguće (Božilović i Petković, 2013.). Na taj način je omogućeno da, u za to odgovarajućim društvenim i političkim okolnostima, moć kolektivism (tradicionalna vrijednost) prevlada svaku individualnu kritiku usmjerenu ka promjeni postojeće stvarnosti i kvalitetnijem životu za šta je trenutna situacija u Bosni i Hercegovini idealan primjer. Tačnije, brišu se stvarne tradicionalne vrijednosti, te se ne radi na promociji historije i umjetnosti, ali se radi na naglašavanju podjela na osnovu kolektivism unutar jedne skupine.

U savremenim uslovima neujednačenog ekonomskog, socijalnog, političkog i kulturnog razvoja u Bosni i Hercegovini, medijska manipulacija kroz masovnu kulturu može imati svoje implikacije. To kao epilog omogućava plasiranje medijskih sadržaja u korist trenutne vlasti, podsticanja nacionalističkih težnji i vizija, zaoštavanja pitanja i sudbine nacionalnih manjina, u korist ksenofobičnog čuvanja sopstvene tradicije i identiteta, oživljavanja tradicionalističkih kulturnih obrazaca. Dakle, očuvanje tradicije, kulture i umjetnosti se vrlo lako može zloupotrijebiti kroz masovne medije. Zloupotreba medija, s druge strane, može biti ostvarena i u međunacionalnim odnosima, na širem međunarodnom planu. To može izazvati vrlo problematične posljedice u pogledu slike koja se gradi o nekom narodu u svijetu, njegovom položaju u međunarodnom sistemu, a zatim i na sveukupni dalji razvoj njegovog društva i kulture (Božilović i Petković, 2013.). Ipak, uprkos velikom teretu koji mediji nose kada je riječ o općoj edukaciji stanovništva Bakić (2013:124.) navodi i da ono što nije samo karakteristika za Bosnu i Hercegovinu jeste kriza na samom kulturnom tržištu u globalnom smislu jer je i publika nezainteresovana i suočena je sa globalnom svjetskom ponudom u kontekstu tržišta zabave i

masovne kulture, što je rezultiralo velikim oscilacijama u domenu ukusa i umjetničkih i estetskih vrijednosti i kriterija, dakle i nedostatak ili opće nepostojanje interesa za kvalitetna kulturna dobra i smislene kulturne sadržaje još više produbljuje krizu kulturnih ustanova i organizacija, pa i kulture u cjelini, a mediji nastavljaju ići za profitom.

- ✓ H4: Kulturna univerzalnost i raznolikost doprinose razvoju društva i jačanju zajednice.

Historija i kultura, a samim tim i umjetnost su nerazdruživo međusobno povezane. Bitna razlika među njima je, ipak, u tome što je historija i kao redosljed događaja i kao nauka o njima vezana za datume, čak i kada, u ovom drugom slučaju, u zaključcima pravi široke zahvate povezujući međusobno udaljene datume i tvoreći novu smislenu cjelinu. Kultura se, naprotiv, u vremenu stalno gradi i razgrađuje, ali nije vremenu podložna: ona postoji i iznad njega i izvan njega, kao zasebna sfera koja se ne zasniva na proticanju, nego na oblikovanju.

Kulturno-historijski kapital u Bosni i Hercegovini heterogen je u najboljem značenju te riječi, obuhvatajući kulturna dobra nastala u širokom rasponu od predhistorijskih i antičkih do srednjovjekovnih, osmanskih i modernih vremena. U njegovom nastanku, zahvaljujući geografskom položaju Bosne i Hercegovine, sudjelovale su četiri velike kulturno-civilizacijske “radionice”: mediteranska, srednjoevropska, bizantska i orijentalno-islamska (Vijeće ministara BiH, 2008:6.). To je jedna od presudnih činjenica koja je djelovala na tok i sadržaj kulturnog i umjetničkog razvoja Bosne i Hercegovine i bogatstvo formi njenog kulturno-historijskog naslijeđa. U svijetu koji se ubrzano globalizira namećući sistem vrijednosti koji ne pokazuje previše razumijevanja za tradicionalnu kulturu, ali istovremeno u svijetu koji sve više postaje svjestan potrebe očuvanja kulturnih vrijednosti stvaranih vjekovima, ovo bogatstvo kulturno-historijske baštine moglo bi postati jedna od komparativnih prednosti male zemlje poput Bosne i Hercegovine.

To posebno dolazi do izražaja zbog njenog osjetljivog geopolitičkog položaja između Istoka i Zapada, odnosno njene uklopljenosti u prelaznu zonu evropske kulture. S obzirom na jedinstvenu historijsku složenost ove regije, Balkana, i njenu višestruku graničnost, posebno u kontekstu opće historije religije, tu historiju još dramatičnije dijele Bosna i Hercegovina i njeno kulturno-historijsko naslijeđe.

Sama riječ kultura opće je mjesto i ima više značenja. Kultura je sveobuhvatna društvena činjenica i, kao takva, nosilac ukupnog društvenog razvoja, s jedne strane, i istovremeno ona je autonomija koja ima i svoju unutrašnju logiku razvoja, s druge strane. Ili, što je primjerenije operativnoj upotrebi ovog pojma u konstituiranju strategija kulturne politike: kultura u svom najširem smislu predstavlja «*život ljudi u svojoj sveobuhvatnosti*», dok u svom užem smislu obuhvata «*vrijednosti koje stvara*», ili, još uže, «*umjetničku aktivnost u svojoj raznolikosti*» (Vijeće ministara BiH, 2008:7.).

Najzad, činjenica je da strategija kulturne politike balansira odnos plana i tržišta, demokratizacije kulture i kulturne demokracije, pri čemu su kriteriji tržišta, kada je riječ o kulturi u širem smislu, koja u domenu ukupnog i trajnog društvenog razvoja učestvuje i kao činilac tog razvoja, primjereniji, budući da se njihov utjecaj neposredno očituje u samim procesima proizvodnje, pa i na samim proizvodima, nego što je to, na primjer, slučaj s kulturom u užem smislu.

Kako Bakić navodi u svom radu (2013:114.) „*kulturna ostvarenja Bosne i Hercegovine su lakše nalazila svoje mjesto na svjetskom tržištu nego bilo koji drugi proizvodi, što se duboko oslanja na tradiciju ovog prostora, čija djela, ako ne po broju, onda sigurno po svojim umjetničkim kvalitetima, u evropskoj kulturnoj riznici zauzimaju ravnopravan položaj sa ostvarenjima iz drugih država*“. Upravo su ta tradicija i kulturna raznolikost i umjetnost proizašla iz iste, doprinijele razvoju bosanskohercegovačkog društva u društvo kakvo je danas, društvo sa svim svojim manama i vrlinama, od sveprisutne multikulturalnosti do danas vladajuće razarajuće politike podjele kroz kulturu, tradiciju, religiju pa i umjetnost. U novijoj historiji Bosne i Hercegovine kultura i umjetnost bile su najsnažniji odgovor varvarstvu rata i dokaz moralne superiornosti kulture i umjetnosti u odnosu na razaranja i smrt, dok danas kultura predstavlja jedan od najsnažnijih integrativnih faktora bosanskohercegovačkog društva (Bakić, 2013:114.).

LITERATURA

Metodološka literatura

1. Lavić, S. (2014). Metodološke rasprave. Fakultet političkih nauka, Sarajevo.
2. Termiz, Dževad, Milosavljević, Mladen (1999), *Praktikum iz metodologije i politologije*“, Sarajevo: DAX trade.
3. Termiz, Dževad (2009) „Metodologija društvenih nauka“ – drugo dopunjeno i prošireno izdanje, Sarajevo: NIK Grafit.

Naučna literatura

1. Abercromble, N., Hill S., Turner, S. B. (2008) Rječnik sociologije. Zagreb: Naklada Jesenski.
2. Bakić, S. (2013). Ključni aspekti fenomena kiča u društvenim naukama. Pregled časopis za društvena pitanja, vol. 2, broj 1.
3. Bakić, S. (2013). Kulturna politika u Bosni i Hercegovini: Mjesto susreta države i kulture. Sarajevski žurnal za društvena pitanja, vol. 2, broj 1.
4. Bojović, A. (2010) Kulturna industrija i potrošački mentalitet. Fakultet političkih nauka Sarajevo, završni rad.
5. Božović, R.B. (2005). Filozofski fakultet Nikšić. Izvorni naučni članak.
6. Božilović, N. i Petković, J. (2013). Masovna kultura, komunikacija i medijska manipulacija. Univerzitet u Nišu.
7. Bijelić, B. (1988). Studentski pokret u Jugoslaviji 1968. godine, sa posebnim osvrtom na izvore, Zagreb.
8. Bugarski, R. (2005) Jezik i kultura. Čigoja štampa, Beograd.
9. Brajčić, M. (2015). Umjetnost i obrazovanje. Zbornik radova Filozofskof fakulteta u Splitu.
10. Brakus, A. (2013). Novi mediji i nove umjetnosti. Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske.
11. Crespi, F. (2006). Sociologija kulture. NIZ Politička kultura, Zagreb.
12. Čamo, M. (2016). Sociologija urbaniteta. TMP d.o.o. Sarajevo.
13. Čolić, S. (2006). Kultura i povijest. Socio-kulturno antropološki aspekti hijerarhizacije kulture. Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada.
14. Dolo, L. (2000). Individualna i masovna kultura. CLIO, Beograd.
15. Džejkobs, Dž. (2010). Gradovi i bogatstvo nacija.
16. Đukić, S. (2012). Šta čini jedno remek djelo?
17. Eagleton, T. (2002). Ideja kulture. Naklada Jesenski i Turk, Zagreb.
18. Erdei, I. (2008). Antropologija potrošnje. Beograd, XX vijek.
19. Fejzić-Čengić, F. (2009) Medijska kultura u Bosni i Hercegovini. Sarajevo: Connectum.
20. Filipović, M. (2007). Javnost i moral. N. Lisak, Sarajevo.
21. Filipović, N. (2007). Osmanski feudalizam u Bosni i Hercegovini. Armis Print, Sarajevo.
22. Fisk, Dž. (2001). Popularna kultura. CLIO, Beograd.
23. Francastel, P. (1964). Umjetnost i tehnika u XIX i XX vijeku. NOLIT, Beograd.
24. Gavrilović, S. (2010). Da li je Sarajevo multietnični i multikulturalni grad u poslijeratnom periodu. Fakultet političkih nauka Sarajevo, završni rad.

25. Gidens, E. (2005). Sociologija. Ekonomski fakultet, Beograd.
26. Grupa autora (1983). Sociološki rječnik.
27. Hauser, A. (1986). Sociologija umjetnosti. Školska knjiga, Zagreb.
28. Huzjak, M. (2011). Osjećaji, razum i umjetničko djelo. UFZG, UNIZG.
29. Ilić, M. (1987). Sociologija kulture i umjetnosti. Naučna knjiga, Beograd.
30. Institut za razvoj i međunarodne odnose (2007). Kulturna raznolikost, interkulturalna komunikacija i digitalna kultura: sažetak rezultata projekta. Zagreb.
31. Jagić, S. i Vučetić, M. (2013). Globalizacijski procesi i kultura. Acta Iadetrina, vol. 9.
32. Jović, N. (2012) Kultura i globalizacija. Beograd: Fakultet političkih nauka.
33. Karaman, N. (2017). Transformacija tradicionalne umjetnosti u dobu digitalne reprodukcije. Fakultet političkih nauka u Sarajevu, završni rad.
34. Kečo-Isaković, E. (2006). Izazovi mas-medija. TKD Šahinpašić.
35. Kovačević, B., Rastić, L. i Knežević, M. (2009). Sociologija naselja. Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske, Banja Luka.
36. Kovačević, B. i Romić, M. (2012). Umjetnost: kič i šund. Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna i bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, Banja Luka
37. Kostic, C. (1973). Sociologija grada. Centar za analizu i projektovanje prostornih sistema, Beograd.
38. Kronja, I. (2001). Turbo-reaktivna folkestracija. Časopis Kvad-art, br. 13, Beograd.
39. Kloskowska, A. (2001). Sociologija kulture. Čigoja štampa, Beograd.
40. Lavić, S. (2014). Leksikon socioloških pojmova. Dobra knjiga, Sarajevo.
41. Lovrenović, I. (2010). Unutarnja zemlja. Synopsis.
42. Lorimer, R. (1998). Masovne komunikacije. Clio, Beograd.
43. Mamford, L. (2010). Kultura gradova. Medi Terran Publishing, Novi Sad.
44. Malović, S. (2005). Odnos masovnih medija i kulture. Matica hrvatska, Kolo 2.
45. Mendeš, B., Hicela, I. i Pivac, D. (2012). Umjetnički poticaji kroz proces odgoja i obrazovanja. Split.
46. Mimica, A. i Bogdanović, M. (2007). Sociološki rečnik. Zavod za udžbenike, Beograd.
47. Muzička enciklopedija (1963). Leksikografski zavod FNRJ Zagreb.
48. Nakičević, M. (2011). Mass kultura u profilaciji identiteta države. Fakultet političkih nauka Sarajevo, završni rad.
49. Palavestra, V. (2004). Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine. Buybook, Sarajevo.
50. Panjeta, L. (2006). Potreba za smislom, mit, manipulacija i film. IP Svjetlost, Sarajevo.
51. Pešić – Golubović, Z. (1972). Kultura kao most između utopije i realnosti. Praksis.
52. Radojković, M. (1997). Podela mošljenja. Vega, Ivanjica.
53. Radović, S. (2013). Grad kao tekst. Biblioteka XX vek, Beograd.
54. Rajčević, Z. (2009). Virtuelni umjetnik. Nova misao, časopis za savremenu kulturu Vojvodine.
55. Repovac, H. (2000). Slom multikulture u gradovima. Dani, broj 147.
56. Repovac, H. (2003). Sociologija simboličke kulture. Magistrat, Sarajevo.
57. Repovac, H. (2013). Eseji o književnosti i umjetnosti. Fakultet političkih nauka, Sarajevo.
58. Republički komitet za informacije SR Bosne i Hercegovine. Bosna i Hercegovina – fotomonografija. IGKRO Svjetlost, Revija.

59. Rutović, Ž. (2013). Tradicionalna umjetnost u doba multimedije i mrežnih komunikacija“. Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske.
60. Rukavina, K.(2009). Istina u umjetnosti. Filozofska istraživanja.
61. Sofradžija, H. (2013). Posredovana slika svijeta – mediji, umjetnost i tehnologija u umreženom društvu. Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske.
62. Sociološki leksikon (1982). Savremena administracija, Beograd.
63. Stojak, R. (1982). Sjaj i bijeda masovne kulture. Centra društvenih aktivnosti RK SSO BiH, Sarajevo.
64. Štefančić, K. (2005) Doba prilagodbe: vizualna kultura i novi mediji. Zagreb: CVS.
65. Tomašić, A. (2009). Kulturne vrednote u masovnim medijima. Sveučilište u Dubrovniku.
66. Thurov, L. (1997). Budućnost kapitala. Mate, Zagreb.
67. Todorović, M. i Nedović, S. (1996). Sociološki rečnik. Čigoja štampa, Beograd.
68. Šošić, M.T. (2014). Pojam kulturne baštine – međunarodnopravni pogled. Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu.
69. UNESCO (2011). UNESCO-v set objedinjenih indikatora za mjerenje doprinosa kulture razvoju primijenjen u Bosni i Hercegovini.
70. Uzelac, A. (2007) Kulturne mreže i kulturni portali: nova infrastruktura kulturnog sektora. Muzeologija, (41/42), 42-50.
71. Vijeće ministara BiH (2008). Strategija kulturne politike u BiH.
72. Vujović, S. i Petrović, M. (2005). Urbana sociologija. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
73. Vukićević, S. i Božović, R.R. (2001). Sociološki aspekti progresa i kulture. Jasen, Nikšić.
74. Zgrabljic-Notar, N. (2005) Mediji – medijska pismenost, medijski sadržaj i medijski utjecaj. Sarajevo: MediaCentar.

Internet izvori:

1. Hrvatska enciklopedija (Dostupno na: www.enciklopedija.hr ; datum pristupa: 10.11.2018.).
2. Maksinović, D. (2012) Političko ubojstvo kulture u BiH. Deutsche Welle ((Dostupno na: <http://www.dw.com/hr/politi%C4%8Dko-ubojstvo-kulture-u-bih/a-16067456> ; datum pristupa : 15.09.2018.).
3. RTS (2017). Masovna kultura kao odraz društvene stvarnosti. (Pristup: <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/16/kultura/2967482/masovna-kultura-kao-odraz-drustvene-stvarnosti.html> ; datum pristupa: 17.09.2018.)

ⁱ Globalno selo je pojam koji je nastao prije pola stoljeća, a pripisuje se Marshalu McLuhanu, kanadskom medijskom filozofu. Pojam se koristi u različitim situacijama, a označava prvenstveno povezanost svijeta, zahvaljujući razvoju savremenih medija, prvenstveno televizije i interneta.

ⁱⁱ izrada ukrasnih predmeta i nakita od srebra i zlata

ⁱⁱⁱ obrada bakra za posuđe i izrada raznih ukrasnih predmeta

^{iv} Kaligrafska slova prvi su crtali ljudi na Dalekom istoku, kako bi razvili vještinu lijepog pisanja. Krasnospis inače, predstavlja jedan od izvornih vidova umjetnosti, koji je uticao na najvažnije stilove umjetnosti u Istočnoj Aziji. Uticaj se kroz istoriju osjećao posebno kod sumija, koje predstavljaju stil kineskog, korejskog i japanskog slikanja koje je zasnovano na kaligrafiji. U islamskom svetu, vještina lijepog pisanja je vizuelni prikaz veze koja postoji između jezika i vere. Kaligrafija je zato veoma razvijena, jer Islam ne dozvoljava slikovno predstavljanje verskih elemenata.

Izjava o plagijarizmu

Kao studentica magistarskog studija na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu potpisujem izjavu da sam upoznata sa Zakonom o visokom obrazovanju Kantona Sarajevo i Etičkom kodeksu Univerziteta u Sarajevu.

Ovom izjavom potvrđujem da sam magistarski rad napisala samostalno i koristeći se isključivo navedenom bibliografijom, te da ovaj rad nije korišten pri bilo kakvom drugom ocjenjivanju.

Saglasna sam da jedan primjerak mog rada bude javno dostupan preko biblioteke Fakulteta političkih nauka.

Mjesto/datum: Sarajevo, 20.03.2019. godine

Potpis _____